

Töpfer Kramer Pottenbakkers

Keramik zwischen · Keramiek tussen
IJSSEL & BERKEL

TÖPFER - KRAMER - POTTENBAKKERS

Keramik zwischen IJssel und Berkel

Keramiek tussen IJssel en Berkel

EUREGIO-Projekt „Handel & Wandel zwischen/tussen IJssel & Berkel“

Dieses Buch erscheint begleitend zur Ausstellung
TÖPFER - KRAMER - POTTENBAKKERS.

Die Ausstellung wird von März 2000 bis zum November 2001 in verschiedenen Museen im
Euregio-Gebiet zu sehen sein, so in Vreden, Deventer, Borken, Lüdinghausen, 's-Heerenbergh,
Havixbeck und Ahaus.

Deze uitgave verschijnt bij de tentoonstelling
TÖPFER - KRAMER - POTTENBAKKERS.

De tentoonstelling zal in de periode maart 2000 tot November 2001 in verschillende musea in
de Euregio te zien zijn, zo in Vreden, Deventer, Borken, Lüdinghausen, 's-Heerenbergh,
Havixbeck en Ahaus.

Taminiau in Zutphen, archeologie, geschiedenis en producten van een 19de-eeuwse pottenbakkerij

1. Inleiding

Gedurende de jaren '60 en de begin jaren '70 van de twintigste eeuw stond Nederland in het teken van de grootschalige saneringen van historische binnensteden. Het stadscentrum moest aan de eisen van de moderne tijd voldoen. Oude buurten maakten plaats voor grootschalige voorzieningen en hele straatwanden weken voor verkeersaders en brede winkelpromenades. In de binnenstad van Zutphen was de meest grootschalige ingreep de kaalslag van de wijk Polsbroek tussen de Spitaalstraat en de Laarstraat (afb.1). Deze oude volkswijk was ernstig verkrot en de hygiënische omstandigheden waren erbarmelijk. Tussen 1969 en 1974 werden ruim 300 woningen uit de 18de en 19de eeuw gesloopt en vond er een ware volksverhuizing plaats van veelal geboren en getogen bewoners van de wijk Polsbroek die in moderne buitenwijken werden gehuisvest.

Het grote gat, dat de sanering in de Zutphense binnenstad sloeg, werd al in 1975 opgevuld met een 'weidewinkel', een supermarkt van Albert Heijn (MIRO) en een parkeerterrein met bijna 1000 parkeerplaatsen.

2. De vondst van het productieafval

Het sluitstuk van de kaalslag van de wijk was de sloop van een aantal woningen aan de Lieve Heersteeg in het najaar van 1974. Tijdens de sloop stuitte men op een oude kelderruimte. De kelder bleek gevuld te zijn met een grote hoeveelheid pottenbakkersafval. De vondst werd direct gemeld bij het gemeentearchief van Zutphen en het Stedelijk Museum. C.O.A. Baron Schimmelpenninck van der Oije, de toenmalige gemeentearchivaris en tevens directeur van het museum, liet de vondst bergen en overbrengen naar het museum. Uit de archieven werd al snel duidelijk dat het de restanten betrof van het atelier van de pottenbakker Taminiau dat hier in de vorige eeuw was gevestigd. De familie Taminiau had een grote interesse voor haar familiegeschiedenis. Een deel van dit archief, vooral dat uit de 'Zutphense periode', ligt in bewaring in het gemeentearchief van Zutphen.

Nazaten van deze familie werden ingelicht over de vondst en een kleinzoon van de pottenbakker Taminiau kwam direct de vondst inspecteren. Vooral het serviesgoed met het zwarte mangaanglazuur werd herkend omdat een dergelijk servies nog altijd in het bezit van de familie is. Nadat diverse museum- en archiefmedewerkers pogingen hadden gedaan om de grote diversiteit aan keramiekproducten te selecteren en te restaureren, verdween de gehele collectie naar het depot van het Stedelijk Museum. Hier werd het materiaal na 20 jaar opgemerkt tijdens de reorganisatie van het archeologisch depot.

Palsbroek.

afb. 1 Een impressie van de straat Palsbroek in de gelijknamige wijk ca. 1900.
Impression vom Palsbroek Viertel um 1900.

3. De Spitaalstad van de 12de tot en met de 19de eeuw

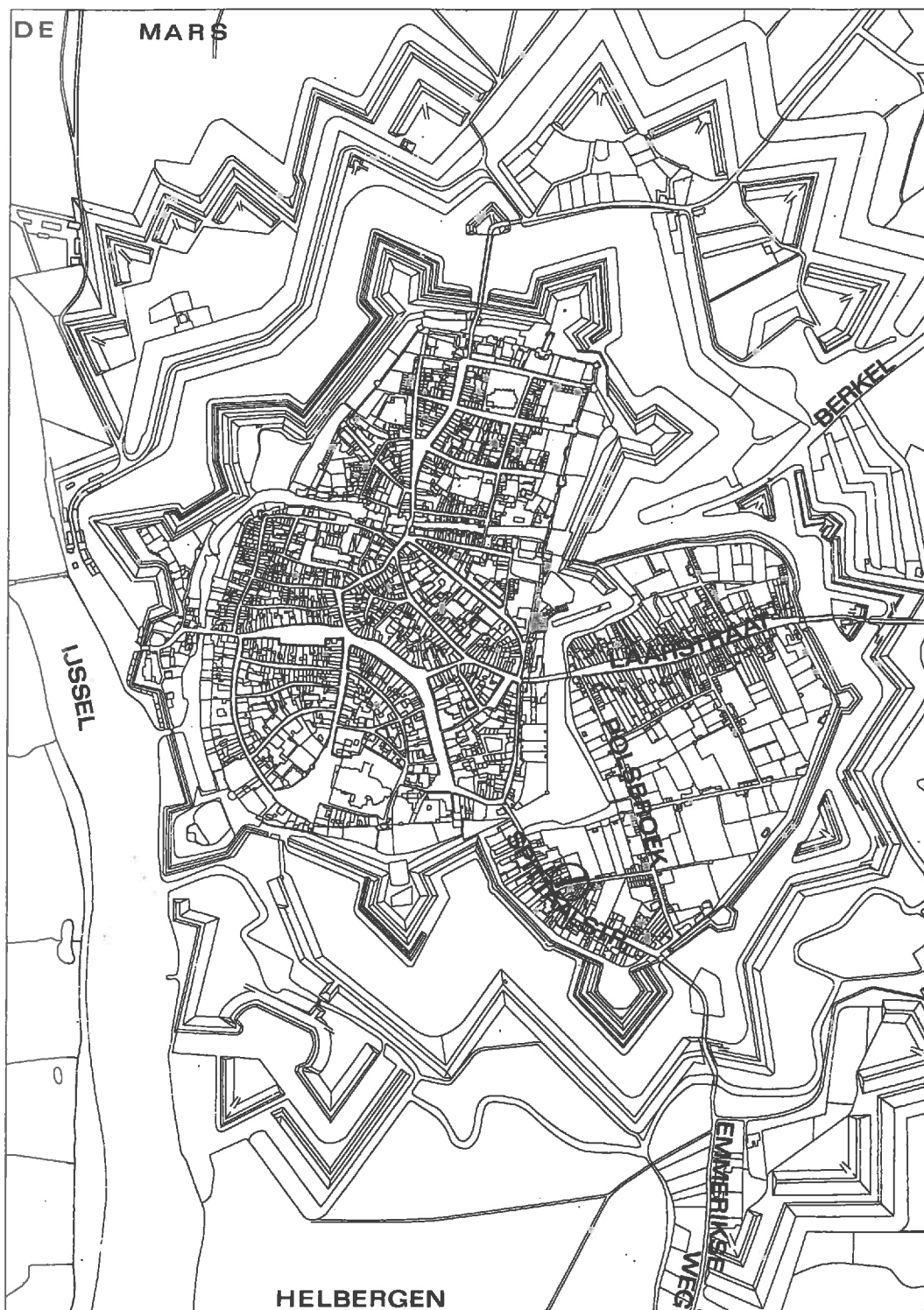
Op de plaats waar de rivier de Berkel in de IJssel stroomde, werd omstreeks 890 n. Chr. rond een koninklijk bestuurlijk centrum een grote ringwalburg, aangelegd. De stad Zutphen groeide in de 12de en de 13de eeuw uit rondom deze ringwalburg. De stadsrechtverlening in 1191-1196, de daaruit voortvloeiende privileges en de opleving van de lange afstandshandel van het Duitse Rijnland naar de landen en steden rond de Noord- en Oostzee zorgden voor een explosieve groei van de bevolking in de 13de eeuw. De twee landroutes uit de Oude Stad naar het oosten en zuiden, respectievelijk de Laarstraat en Spitaalstraat, kenden al vanaf de 13de eeuw enige bebouwing.

De Laarstraat was een brede landweg die over een zandrug naar het oosten voerde. De Spitaalstraat was een dijk die omstreeks het midden van de 13de eeuw werd aangelegd om het lage land van de Polsbroek en de voormalige Berkel te beschermen tegen water van de IJssel. Deze voormalige monding van de Berkel tussen de Oude Stad en de Spitaalstraat moet omstreeks het midden van die eeuw zijn afgedamd om een groot complex van grafelijke watermolens tussen de Oude en de Nieuwe Stad van gestuwd water te voorzien. De afdamming van de arm van de Berkel en de aanleg van de 'Ijsseldijk' Spitaalstraat betekende dat het lage broekland tussen Spitaalstraat en Laarstraat in ontginning kon worden genomen.

De Spitaalstraat werd al in 1268 genoemd in verband met een aldaar gevestigd gasthuis van de Heilige Geest, genaamd het 'Spitaal'. Het is goed mogelijk dat de vestiging van dit gasthuis in de 13de eeuw, buiten de stadsmuren, samenhang met de ontginning van dit gebied.

Na een lange voorgeschiedenis bleef de Spitaalstad tot in het begin van de 19de eeuw een leeg gebied binnen de vestingwerken van Zutphen (afb. 2). Naast de hoofdstraten was er in de Polsbroek sprake van vooral tuinen, akkers en enkele werkplaatsen, zoals leerlooierijen en smederijen. De spaarzame bebouwing concentreerde zich vooral in de straten rond de doorgaande wegen. Onder invloed van de economische welvaart van landbouw, handel en kleine industrie groeide de bevolking in de 19de eeuw fors van 7.500 inwoners in 1795 naar 15.000 inwoners in 1860. De economische bedrijvigheid trok vooral de armere bevolkingsgroepen afkomstig van het platteland aan, die werk vonden in de stad. Omdat Zutphen een 'frontierstad' was en een belangrijke schakel in de landverdediging vormde, mocht buiten de wallen niet worden gebouwd en moesten zodoende alle nieuwe inwoners hun plek binnen de wallen vinden. Zo woonden in het jaar van de opheffing van de Vestingwet in 1874 16.000 mensen op de 40 hectare van de middeleeuwse stad. Het is in deze periode dat de Polsbroek een volksbuurt bij uitstek werd, bevolkt door kinderrijke gezinnen in kleine woningen, hofjes, smalle straatjes en gangen, afgewisseld met ambachtelijke bedrijfjes en pakhuizen (afb. 3).

De twee belangrijkste straten, de Laarstraat en Spitaalstraat werden bewoond door de middenstand. Door de sloop van de binnenpoorten van de stadsmuur in het midden van de 19de eeuw kregen de straten een betere aansluiting bij de oude stad (afb. 4). De Spitaalstraat onderging een behoorlijke opknapbeurt; een groot deel van de oude bebouwing langs de landweg maakte plaats voor de 19de-eeuwse lijstgevels van de middenstand. Het is in deze periode, in 1836 om precies te zijn, dat het gezin Taminiau zich vestigde in het pand Spitaalstraat 27, het huis op de linkerhoek van de Lieve Heersteeg. Taminiau kocht in de steeg achter het huis een pakhuys om aldaar een pottenbakkerij te beginnen (afb. 5).

afb. 2 Kadastraal Minuutplan van Zutphen 1823 met de ligging van de pottenbakkerij (in de cirkel) en de terreinen waar klei werd gewonnen door Taminiau. De in de tekst genoemde Scheurweide lag vermoedelijk ten westen van de Emmerikseweg.
Urkataster Zutphen 1823 mit der Töpferei (im Kreis) und dem Gelände, wo Ton abgebaut wurde.

afb. 3 Het Pottenbakkershofje van Derksen in de Laarstraat. Derksen nam in 1872 de pottenbakkersinventaris over van Taminiau.
Der „Töpferhof“ von Derksen in der Laarstraße. Derksen hatte 1872 das Töpfereiinventar Taminiaus übernommen.

4. De pottenbakkerij van Taminiau

De familie Taminiau is van Belgische origine, waarschijnlijk afkomstig uit de plaats Tamines aan de Sambre tussen Charleroi en Namen.¹ In de 18de eeuw woonde de familie in Brussel. Albertus Taminiau verliet Brussel al op jonge leeftijd voor een loopbaan in het Nederlandse leger. In Bergen op Zoom trouwde hij met Petronella van Laarhoven. Uiteindelijk werd het regiment, waarin Albertus diende, in 1787 naar Zutphen verplaatst en verhuisde het jonge paar naar deze stad. Als vijfde (en laatste) kind werd in 1808 Carolus Ludovicus Taminiau geboren. Op 30 januari 1809 stierf vader Albertus als gevolg van een hevige cholera-epidemie. Lodewijk Taminiau zou de stam-vader worden van de Nederlandse tak, omdat zijn zusjes al jong stierven en zijn broer Petrus in 1812 tijdens de Russische veldtocht sneuvelde.

Moeder en zoon bleven alleen over en leefden aanvankelijk in grote armoede. Lodewijk kreeg als jongen werk in de pottenbakkerij van

afb. 4 De Spitaalbuitenpoort in 1876. Lodewijk Taminiau is vele malen door deze poort gelopen, omstreeks 1830 op weg naar zijn werkgever Hasselman aan de Emmerikseweg en later om geschikte soorten klei te zoeken.
Das Spitaaltor im Jahr 1876. Ludwig Taminiau ist um 1830 häufig durch dieses Tor gegangen, auf dem Weg zum Arbeitgeber Hasselman am Emmerikseweg, und später, um Ton zu graben.

Hasselman aan de Emmerikseweg in Zutphen. Deze Joseph Hasselman was afkomstig uit het pottenbakkers-centrum Gennep. Na een atelier in Arnhem te hebben gehad, vestigde hij zich omstreeks 1813 in Zutphen. Hier leerde Lodewijk het ambacht van potten draaien en bakken. De productie bestond vooral uit het grove goed; bloempotten, pannen en mogelijk ook uit Nederrijns- en Frankfurter aardewerk, dat Hasselman goed gekend moet hebben.

Lodewijk leerde in Zutphen Marie Catherina Schenkenberg kennen. Zij was de dochter van een pruikenmaker en, net als zijn moeder, afkomstig uit Bergen op Zoom. De familie Schenkenberg kwam naar Bergen op Zoom vanuit Braubach bij Darmstadt. Het is opvallend dat de herkomst van de Schenkenbergs ligt in het gebied van de 'Frankfurter waar'. Dit was aardewerk dat in grote hoeveelheden in Nederland werd verkocht. Daarnaast blijkt de moeder van Lodewijk en zijn schoonfamilie uit Bergen op te Zoom komen, rond 1800 nog altijd het toonaangevende productiecentrum van gebruiks-aardewerk. Juist in Bergen op Zoom was pottenbakker J. A. Augustijn als één van de eersten begonnen met het imiteren van de Frankfurter potten. Gestimuleerd door de 'Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen', de huidige Nederlandse Maatschappij van Handel en Nijverheid, werden op verschillende plaatsen Frankfurter potfabrieken opgericht.² De jonge pottenbakker Lodewijk zal mogelijk

afb. 5 Detail van de Kadastrale kaart, sectie F. Het woonhuis van Taminiau ligt op de noordwesthoek van de Spitaalstraat - Lieveheersteeg. De pottenfabriek (sedert 1844) is het bebouwde blokje daar direct achter langs de steeg.

Ausschnitt des Urkatasters, Sektion F. Das Wohnhaus Taminiaus liegt an der Nordwestecke der Spitaalstraße und Lieveherengasse. Die Töpferei (seit 1844) ist die überbaute Fläche, gleich hinter und entlang der Gasse.

via zijn (schoon)familiecontacten vertrouwd zijn geraakt met de Bergen op Zoomse productie en de Frankfurter potten. Hierbij moet worden aangetekend dat Lodewijk en Marie Rooms Katholiek waren, terwijl de Bergse pottenbakkers veelal het Nederlands Hervormde geloof beleden. Een intensief contact lag daarom niet voor de hand.

Lodewijk ontgroeide de elementaire werkzaamheden op de fabriek van Hasselman al snel en zo kwam het dat hij in 1833 met zijn jonge bruid naar Gouda verhuisde. In Gouda kreeg hij werk in de plateelfabriek van Van de Wepel, eerst als arbeider maar al snel werd hij meesterknecht. Dit moet van grote invloed op zijn vakmanschap zijn geweest. Hier leerde hij het fabriceren van de fijnere keramiek-producten, zoals thee- en koffieserviezen. Jan van de Wepel had de fabriek overgenomen van vader en zoon Gibbon en hun opvolger Van Wijn. Johannes Gibbon behoorde tot de pioniers, die de Frankfurter waar al rond 1780 met succes imiteerden. Ook bij Van de Wepel raakte Lodewijk meer en meer vertrouwd met de succesvolle opmars van de Nederlandse Frankfurter waar.

Een bericht uit Zutphen was de reden dat Lodewijk zijn betrekking in Gouda in 1836 opzegde. De pottenbakkerij van Hasselman werd, wegens gebrek aan een opvolger, te koop aangeboden. Lodewijk nam de hele pottenbakkersinventaris over en vestigde zich als zelfstandig pottenbakker in Zutphen (afb. 6). Lodewijk kocht in 1836 het pand Spitaalstraat 27, waar hij zijn hele leven bleef wonen. De eerste fabriek werd in een pand in de Polsbroek ingericht. De toestemming om de pottenbakkerij op te richten werd hem op 5 augustus 1836 door het stadsbestuur verleend. In 1844 kreeg Lodewijk toestemming van de gemeente om de pakhuizen van de firma Reesink in de Lieve Heersteeg achter Spitaalstraat 27 aan te kopen en in te richten als pottenbakkerij (afb. 7).

Het pand Spitaalstraat 27 is nog altijd nagenoeg in de staat waarin het door de familie Taminiau werd bewoond. Van de pottenfabriek rest na de sloop van 1974 niet meer dan een ruïneuze 'tuinmuur' achter het huis (afb. 8).

Lodewijk en Maria kregen acht kinderen, van wie twee zonen later werkzaam waren in de pottenbakkerij: Albert als boetseerder en Carel als meesterknecht. Over de bedrijfsomvang is uit archiefonderzoek

afb. 6 Spitaalstraat 27 op de hoek van de Lieve Heersteeg, het woonhuis van Taminiau vanaf 1836, situatie 1998.
Spitaalstraße 27 an der Ecke der Lieberrengasse, das ehemalige Wohnhaus Taminiaus, Zustand im Jahr 1998.

geen indicatie verkregen. Lodewijk had uiteraard behoefte aan geschikte klei voor zijn producten. Hij vond deze soorten klei op diverse plaatsen rond de stad in het oude overstromingsgebied van de IJssel. Regelmatig inspecteerde Lodewijk de ondergrond van de weilanden rond de stad op zoek naar geschikte soorten klei. Lodewijk kocht diverse percelen en het stadsbestuur verleende hem toestemming tot het winnen van de klei. Zo verkreeg Lodewijk in 1851 toestemming om op de Mars, de stadsweilanden direct ten noordwesten van de stad, klei te steken. Hij mocht echter niet meer dan twee spaden diep afsteken. Al

afb. 7 De Lieve Heersteeg omstreeks 1935. Achter rechts het voormalige woonhuis en de pottenfabriek van Taminiau.

Die Liebherrgasse um 1935. Hinten rechts das ehemalige Wohnhaus und die Töpferei Taminiaus.

eerder won hij klei en leem buiten de Spitaalpoort. In 1852 verkreeg hij opnieuw een concessie op de Scheurweide buiten de Spitaalpoort. In 1866 werd klei gewonnen op de stadsweilanden op de Helbergen ten zuiden van de stad. Als brandstof voor de ovens werden enorme hoeveelheden turf 'van het tweede soort en derde klasse' besteld. De firma Van Prince & Cie uit Gouda, bekend van de Goudse tabakspijpfabrieken, leverde Engels en Duits looderts voor de glazuren³ (afb. 9).

afb. 8 De vindplaats (1974) in de Lieve Heersteeg in 1998. De vervallen muur behoort nog bij de fabriek van Taminiau.
Fundort in der Liebherrengasse in 1998. Die verfallene Mauer gehört noch zu der Fabrik Taminiaus.

De pottenbakkerij werd een groot succes. Lodewijk Taminiau was de enige pottenbakker in Zutphen en hij leverde zijn producten aan rondreizende marskramers en aan potten- en porseleinwinkels in alle steden in de regio. Het brede scala aan producten, van bloempotten tot koffie- en theeserviezen, zorgde ervoor dat hij een deel van de inmiddels druk bezette Oost Nederlandse markt veroverde. De concurrentie moet echter niet worden onderschat. In navolging van het succes van de Frankfurter waar-imitaties waren vooral in Oost Nederland meer pottenbakkerijen gesticht. In Deventer, Apeldoorn, Arnhem, Doesburg, Rijssen en Kampen waren andere belangrijke pottenbakkerijen gevestigd die vergelijkbare producten fabriceerden. Opvallend is daarbij de rol van de pottenbakkers uit Isselburg en omgeving, die zich in grote getale in Oost-Nederland hebben gevestigd. In de fabriek van Lodewijk Taminiau ontbreekt tot op heden een Isselburg-connectie maar wellicht kwamen veel van zijn knechten daar vandaan (afb.10).

Naast het keuken- en tafelgerei behoorden ook de terracotta bouwornamenten tot het repertoire van veel pottenbakkers. Of Taminiau aan deze productie deelnam, zoals zijn collega Hamer te Deventer, is niet bekend.⁴ Wel lieten uit de wijde omtrek adellijke kasteelheren en de bewoners van de havezaten grote tuinvazen door Lodewijk ont-

Gouda, 30. Juni 1862

Van Hooft & De Vries

Dit is een

Aanbieding

Van Engelse en Duitse loodertsen door Prince & Cie uit Gouda aan Taminiau, 30 juni 1862.

Angebot von Englischen und Deutschen Bleierzen durch Prince & Cie. an Taminiau, 30. Juni 1862.

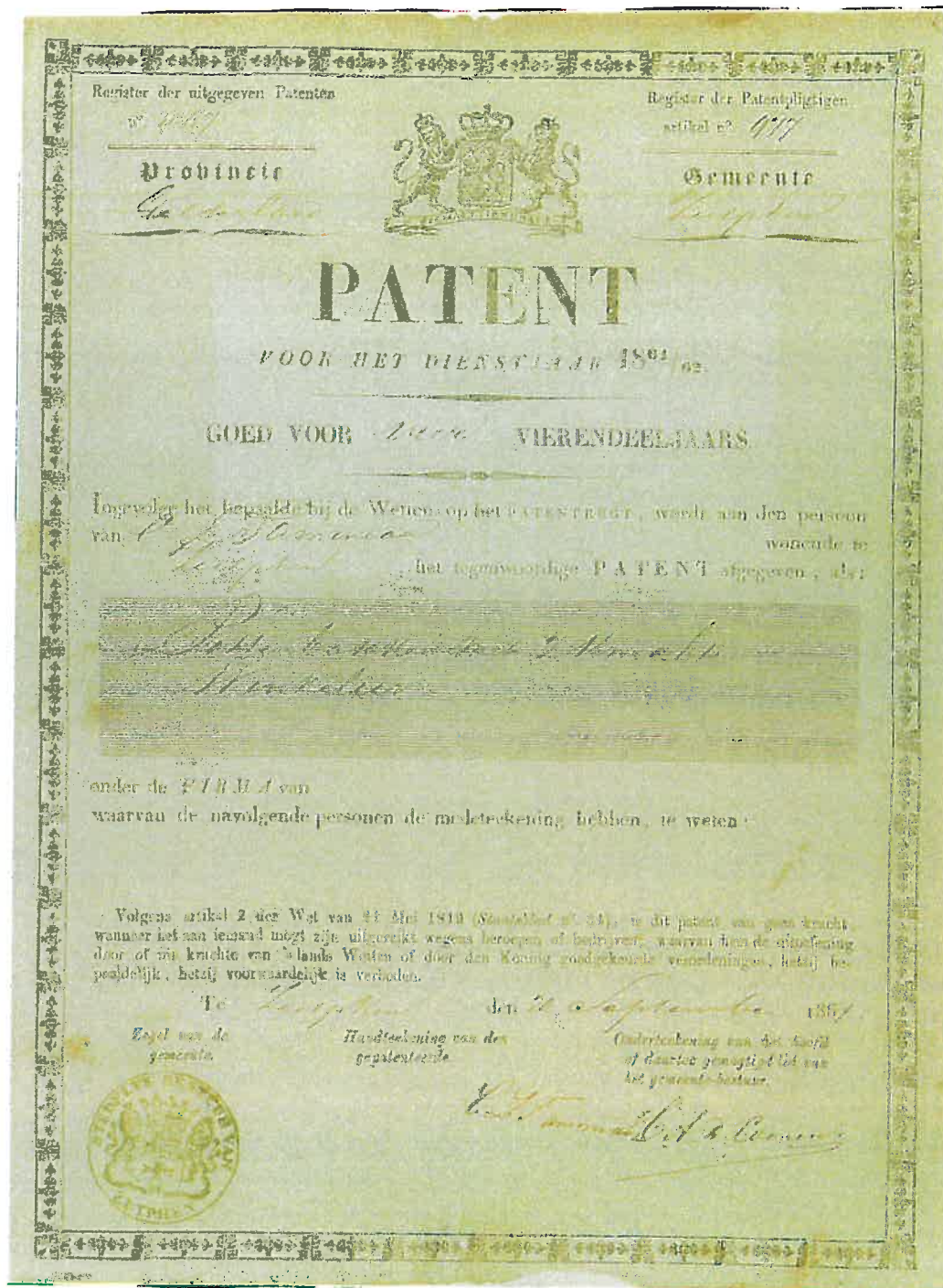
Van Prince & Cie

afb. 9 Aanbieding van Engelse en Duitse loodertsen door Prince & Cie uit Gouda aan Taminiau, 30 juni 1862.
Angebot von Englischen und Deutschen Bleierzen durch Prince & Cie. an Taminiau, 30. Juni 1862.

werpen en maken. Op het landgoed Huize de Voorst bij Zutphen is tot voor de Tweede Wereldoorlog nog een set van dergelijke tuinvazen aanwezig geweest. Ook de grove producten werden goed verkocht. Zo bestelde de stichting Het Oude en Nieuwe Gasthuis te Zutphen voor haar gezondheidsinstellingen 440 bloempotten van vier verschillende formaten voor een totaalbedrag van f 7,85-(afb. 11).

De producten van Taminiau stonden dermate goed aangeschreven dat men in Zutphen een straatliedje zong met de volgende tekst:

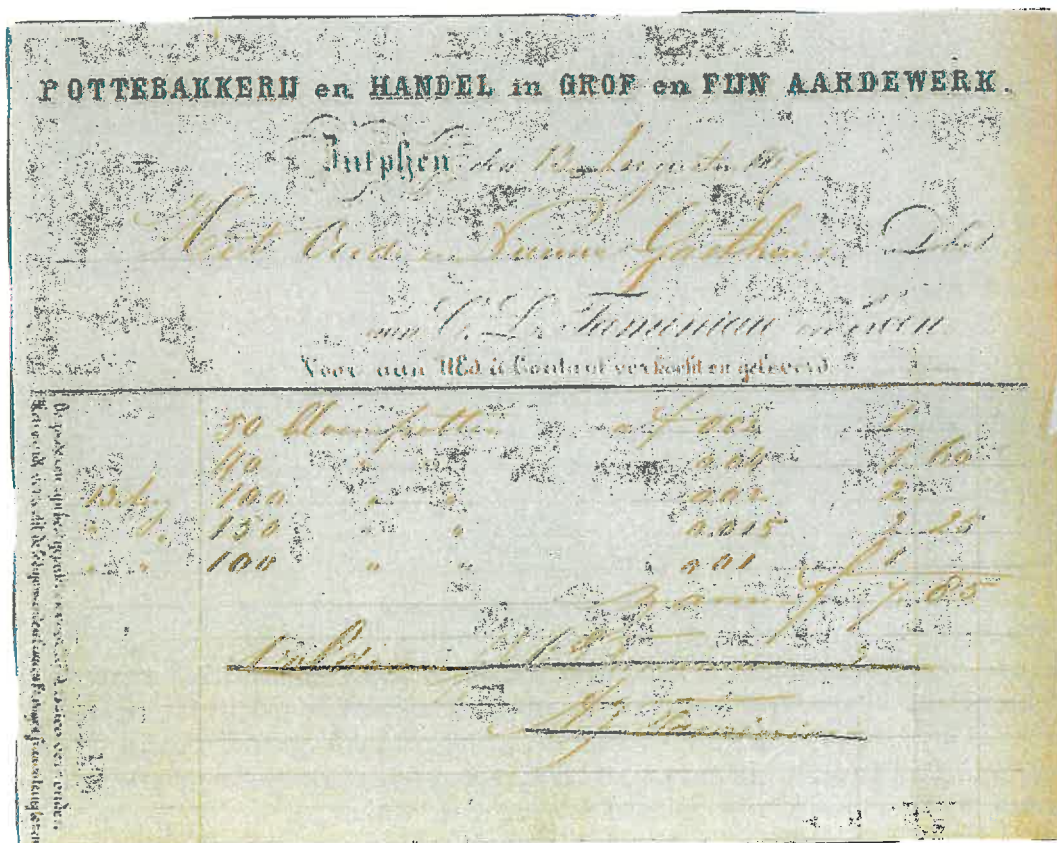
O, Taminiau,
Wat heb je mooie vazen,
Geef ze mij cadeau,
Of zet ze voor de glazen.

afb. 10 Patent voor de firma C. L. Taminiau, 20 september 1861. Het aantal van slechts twee knechten geeft aan dat de pottenbakkerij al op z'n retour is. *Patent für die Firma C. L. Taminiau, 20. September 1861. Die Angabe von nur zwei Knechten zeigt, dass die Firma im Niedergang begriffen ist.*

Tot na het midden van de 19de eeuw groeide de omzet van de pottenbakkerij nog gestaag. Toen werd langzaam maar zeker de concurrentie van de industriële vooruitgang en de veranderende mode merkbaar. Deze veranderingen werden belichaamd in de persoon van Petrus Regout, die met zijn industrieel geproduceerde witgoed en gedecoreerde waar de markt overspoelde. Petrus Regout startte in 1836 de eerste industriële productie van keramiek in Nederland te Maastricht naar voorbeeld van de industriële productie in Engeland en België. De zwafte theeserviezen van Taminiau waren ouderwets geworden en van de grove potten alleen kon de fabriek niet bestaan. Lodewijk Taminiau heeft nooit getracht te moderniseren en mechaniseren. Wel is in 1861 nog getracht de fabriek onder te brengen in de firmanaam 'C. L. Taminiau & Zoon' om zo de markt te herwinnen, doch zonder succes (afb. 12).

In 1872 werd de pottenbakkerij opgeheven. De gebouwen werden verkocht aan de firma Hendriks die er een stoelenmakerij vestigde. De

afb. 11 Nota voor de levering van bloempotten aan het Oude en Nieuwe Gasthuis in Zutphen, 13 augustus 1867.

Quittung für eine Lieferung Blumentöpfe an das Alte und Neue Gasthaus in Zutphen, 13. August 1867.

pottenbakkerswerktuigen werden verkocht aan J. Derksen die in de Laarstraat een pottenbakkerij was begonnen. Het bedrijf van Derksen heeft slechts kort bestaan.

De oudste zoon van Lodewijk, Albert, had een porseleinwinkel op de Nieuwstad geopend, waar niet alleen producten van Taminiau werden verkocht, maar ook geïmporteerde industriële keramiek.

Albert heeft in 1869 nog getracht te Doesburg een grote aardewerk-fabriek met zes knechten op te zetten. Deze fabriek werd al in 1871 opgeheven⁵.

afb. 12 Visitekaartje van C. L. Taminiau en zoon uit omstreeks 1870.
Visitenkarte von C. L. Taminiau & Sohn, um 1870.

5. Mode en trends, vaatwerk in de laat-18de en 19de eeuw

5.1 Rood aardewerk in Nederland

De productie van huishoudelijk aardewerk in Nederland maakte tussen de 17de en 19de eeuw een grote ontwikkeling door. Een aantal centrale regio's in de aardewerkindustrie domineerde de productie. Een voorbeeld hiervan was Oosterhout en Bergen op Zoom in West-Brabant, Delft in Holland en in de stad Groningen. In Overijssel werd in de 17de eeuw slechts op kleine schaal huishoudelijk aardewerk gemaakt, bijvoorbeeld in Deventer en Hasselt.⁶ Gedurende de laat-17de eeuw en de 18de eeuw ontstond een ander beeld. De stedelijke productie in talloze kleine en middelgrote ateliers begon af te nemen en de productie concentreerde zich in vier grote regio's: West-Brabant, de Nederrijn,

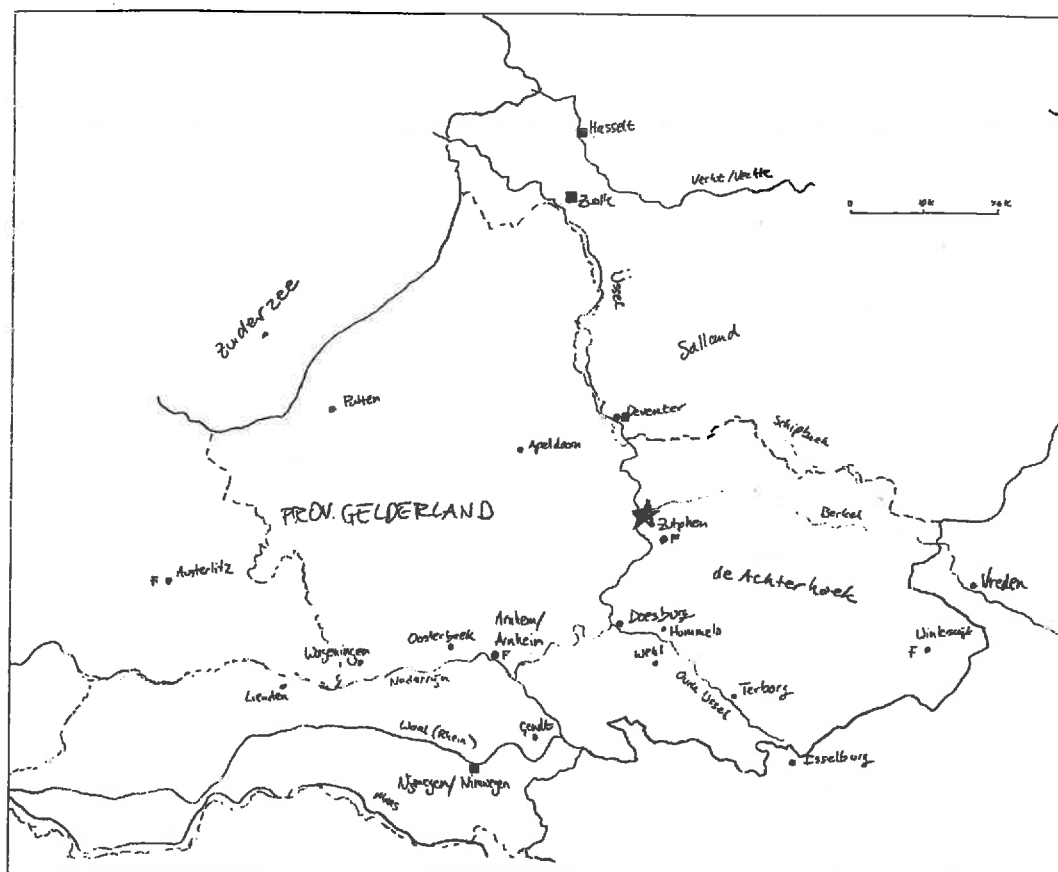
Friesland en Gouda en omgeving. Natuurlijk werd ook op andere locaties aardewerk vervaardigd en in beperkte mate rood en in grote hoeveelheden wit aardewerk geïmporteerd uit bijvoorbeeld Frechen, Ochtrup en de Main-regio rond Dieburg en Frankfurt. In de steden en dorpen in de regio's West-Brabant, de Nederrijn, Friesland en Gouda, vond de productie in kleine en middelgrote ateliers plaats. De soort producten was maar ten dele regiospecifiek. In West-Brabant legde men zich in de 18de eeuw toe op grote vormen als voorraadpotten en grappen en in de 19de eeuw kachelpannen, in Friesland werden veel kannen en pispotten gemaakt. Het belangrijkste product uit de Nederrijn bestond uit grote en kleine borden. Natuurlijk werden veel vormen, zoals bloempotten, pispotten, kannen en kommen in elke regio gemaakt. Daarnaast was er sprake van het 'lenen' van vormen en decors. De karakteristieke 'Friese' meander aangebracht met de ringeloor werd zondermeer toegepast in Bergen op Zoom. De Nederrijnse borden met spiraaldecor werden daar ook gemaakt. De Friese producent Dorama stempelde zijn 'Bergse' kachelpannen met een op 'BoZ' gelijkend merk. Daarnaast werden op vele plaatsen succesvolle 'import'-producten gefabriceerd. Een goed voorbeeld hiervan is de pan van Frankfurter waar. Deze oorspronkelijk uit de Main-regio afkomstige goedkope pan had als eerste kookpot in ederland een vlakke bodem en was zo zeer geschikt voor het koken op fornuizen. Bij de firma Augustijn in Bergen op Zoom, maar later ook in bij Gibbon in Gouda, nam men de vorm na enige tijd over en ging, later gevolgd door vele anderen, Frankfurter aardewerk maken (afb. 13).

De mobiliteit van vormen en decors werd niet alleen veroorzaakt door het nabootsen van het werk van anderen; met name de mobiliteit van jonge pottenbakkers tussen de Nederlandse en de Duitse gebieden was essentieel voor het succesvol overbrengen van methoden en technieken. Knechten konden vaak snel in een atelier in een andere plaats of regio terecht. Meesterknechten verhuurden zich graag bij de concurrent, bazen zagen hen graag komen. Ook in de persoonlijke relationele sfeer was de verbondenheid tussen de aardewerkregio's aanwezig.

In de 19de eeuw ontstond een schaalvergroting en concentratie van de productie van rood aardewerk. In Friesland bleven van de kleine en middelgrote ateliers slechts een paar over die uitgroeiden tot bescheiden fabrieken. Ook in Bergen op Zoom en Oosterhout vond een uitdunning van de bedrijfjes en een schaalvergroting plaats. Terwijl de productie in de traditionele regio's zich voortzette, ontstond een nieuwe stroming: de niet-regiogebonden aardewerkfabrieken die op 'nieuwe' locaties een keur aan producten gingen fabriceren. Deze producten kenmerken zich door het 'marketplace' principe: alles wat verkoopbaar was werd gemaakt, de verbondenheid met locale traditie was niet of nauwelijks aanwezig. Voorbeelden van deze aardewerkfabrieken zijn Van Tellingen in Arnhem en Hasselman en Taminiau in Zutphen (afb.14). Kenmerkend voor deze producenten is dat zij zowel het

afb. 13 Nederland met de vier belangrijkste aardewerkregio's uit de 18de eeuw.
*Die Niederlande im 18. Jh. mit den vier wichtigsten Produktionsregionen von
 Irdenware.*

afb. 14 Zutphen, De Achterhoek en de provincie Gelderland.

- Plaatsen met keramiekproductie in de 19de eeuw/
Orte mit Keramikproduktion im 19. Jh.
- F Plaatsen waar Frankfurter waar wordt gemaakt/
Orte mit Produktion von Frankfurter Ware
- Overige plaatsen genoemd in de tekst/
Sonstige Orte, die im Text erwähnt werden.

'gewone' pottengoeed als testen en bloempotten maakten, en daarnaast vaatwerk met regiospecifieke kenmerken als ook 'bootleg' uitvoeringen van luxe industriële keramiek. Regiospecifieke kenmerken werden vermengd, waardoor talloze hybriden ontstonden.

5.2 Keramiek uit China, Delft en Staffordshire

Om een deel van de producten van Taminiau goed in hun context te plaatsen is het belangrijk om te kijken naar de producten uit andere gebieden. De thee- en later koffiecultuur die in Noordwest-Europa en zeker ook in Nederland opkwam had tot resultaat dat het vaatwerk dat hiervoor nodig was in de eerste driekwart van de 17de eeuw uit China

werd geïmporteerd maar al snel ook in Europa, in Nederland en in de IJsselstreek werd vervaardigd. De oorspronkelijk Chinese vormen werden aan de Europese smaak, mode, technisch kunnen maar ook zeker aan de eigen beurs aangepast. Toch zijn de basisvormen steeds herkenbaar gebleven. Later ging men in China zich steeds meer richten op de Europese wensen en smaak, waardoor opnieuw een hybride ontstond.

De belangrijkste regio's waar in Europa theegoed werd geproduceerd waren Delft en later ook Noord-Staffordshire in Engeland. Te Delft werden in een aantal ateliers rode trekpotjes en andere theeattributen vervaardigd die een kopie waren van het rode Chinese Yixing steengoed. In de Delftse tinglazuuraardewerk-industrie werden na 1680 massaal kopjes, schoteltjes, theepotten, spoelkommen, roomkannen en suikerpotten gemaakt die alle bij het Europese theeritueel hoorden. Ook hier was sprake van hybriden. De kopjes en schoteltjes leken qua vorm en decor sterk op het Chinese porselein. De roomkannen, suikerpotten en theelichten waren een eigen uitvinding. Deze waren gedeeltelijk uit de metalen en soms houten vormenwereld overgenomen.

In Staffordshire ontstond geleidelijk een verregaande mechanisatie in het vervaardigen van keramiek. Het streven was om niet beperkt te worden door kleuren, vormen of decors. Door technische innovatie kon men alles wat men in keramiek verlangde ook maken. Ook hier werden al snel kopieën van Chinese en Delftse rode theepotten gemaakt. Van het zogenaamde 'saltglazed stoneware' maakte men na 1735 'Chinese' theekopjes en theepotten, kannen en theebussen in zelfbedachte ontwerpen. Het van binnen rode maar van buiten zwarte 'Jackfield ware', was het eerste zwarte theegoed. Met de introductie van het 'creamware' en 'pearlware' tussen 1760 en 1790 werd aanvankelijk het 'Chinese' theegoed wat onhandig gekopieerd, maar al snel ontwikkelde men steeds uitbundiger eigen stijlen.

Rond 1790 was het mogelijk om een keramieksoort te vervaardigen die door en door zwart was. De ongeglazuurde variant hiervan werd 'basaltware' genoemd en de geglazuurde versie 'blackware'. Deze soorten werden tussen 1790 en 1810 mateloos populair om thee- en koffiegoed van te vervaardigen. In Nederland en in het bijzonder Maastricht werd in de tweede helft van de 19de eeuw in de fabrieken van Petrus Regout (1836) en ook bij de Société Céramique (1863) dit materiaal vervaardigd. Dit 'rouwservies' werd ook in Oost-Nederland bij begrafenissen en dagen van rouw gebruikt. Het gaat hier in veel gevallen om het Maastrichtse 'zwartsteen', de vertaling van blackware.

5.3 Thee- en koffiecultuur

Dat een belangrijk deel van de producten van Taminiau bestond uit thee- en koffiegoed hoeft gezien de snelle introductie van het thee- en koffiedrinken in Nederland geen opzien te baren. In de 17de eeuw was

thee een exotische drank die in enkele herbergen werd geschonken. Aan het eind van de 17de eeuw werd de koffie in Nederland geïntroduceerd. Door het succes van de drank ontstonden aan het eind van de 17de eeuw koffie- en theehuizen waar de mannen uit midden- en hogere bevolkingsgroepen gezamenlijk koffie dronken⁷. Het sociale aspect van deze dranken was naast de smaak en het ritueel doorslaggevend. De bierdrinkcultuur, die tot in de 17de eeuw in De Nederlanden heerste, werd doorbroken en een grote omslag naar de sociale dranken koffie en thee kwam tot stand. In de 18de eeuw werd ook de dagindeling aangepast; koffie- en theepauzes werden in huis op kantoren en bedrijven in acht genomen. Daarnaast vormden zich in hogere maatschappelijke groepen, zoals het regentenpatriciaat van een stad 'kringen' waar onder het genot van thee tussen de dames of heren nieuws werd uitgewisseld of specifieke onderwerpen werden besproken. De theevisite was geboren. Het organiseren van dergelijke kringen was direct gerelateerd aan etiquette en maatschappelijke status. In Doesburg werd het eerste theeservies na 1669 gesignaleerd in de inboedel van de vrouw van één van de burgemeesters.⁸ Pas na 1710 werd het in de hogere kringen algemeen gebruik om theeservies te bezitten. In het midden van de 18de eeuw was ook in de stedelijke middengroepen het thee- en koffiedrinken goed vertegenwoordigd. Het werd toen dan ook mode om niet losse kopjes en schoteltjes aan te schaffen, maar complete serviezen met al het toebehoren. Dit wordt bijvoorbeeld geïllustreerd door de inhoud van de afvalkuil van de burgemeestersfamilie Opgelder te Zutphen. In dit afval (1744-1785) zijn twee Chinees porseleinen theeserviezen teruggevonden, samen met een theeservies van Engels industrieel aardewerk⁹. De minder kapitaalkrachtige stedelingen bezaten op basis van betudeerde boedelbeschrijvingen pas thee- en koffiegoed rond 1725, de echte armen hadden dat pas na 1750. Het ging toen echter om zeer lage aantallen¹⁰. Op het platteland te Lichtenvoorde komt in de boedelbeschrijvingen alleen bij de rijke boeren en de plattelandsadel porselein voor. Bij slechts één op de vier boeren huishoudens was in de 18de eeuw Delfts aardewerk aanwezig. De prijsverhouding in de Achterhoek tussen tin, porselein en Delfts aardewerk lag rond 1800 op 1 gulden : 5-7 stuiver : 3 stuiver.¹¹

Belangrijk is dat een onderscheid moet worden gemaakt tussen de (zeer) dure serviezen van Europees porselein, de iets minder dure en goedkopere serviezen van Chinees porselein of Engels aardewerk en de goedkope serviezen van Delfts aardewerk. Daarnaast bestond een belangrijke parallelle markt van nieuwe serviezen of stukken uit onverkoopbare partijen en faillissementen die op markten, in uitdragerijen en verkopen aan de man werden gebracht. Verder werden gebroken kopjes en schoteltjes regelmatig gerepareerd. De laatste twee soorten categorieën zijn aanmerkelijk goedkoper dan de nieuwe en eerstehands stukken en serviezen uit de reguliere handel. Thee- of koffieserviezen van rood aardewerk komen in de 18de eeuw nauwelijks voor. In stedelijke beerputten, afkomstig uit arme wijken of straten, worden deze nauwelijks gevonden.

In de 19de eeuw ontstond een nieuwe ontwikkeling. Het koffie- en thee- goed uit China en Staffordshire werd haast volledig verdrongen door goedkope industriële producten uit de Noord-Engelse Tyne- en Tees- side, België, Maastricht en Japan. In vrijwel alle 19de-eeuwse stedelijke beerputten en afvalcomplexen van het platteland wordt koffie- en thee- goed teruggevonden. Het betreft met name de ongedecoreerde of eenvoudig gedecoreerde producten. In deze periode wordt voor het eerst thee- en koffiegoed van rood aardewerk in enige mate gevonden. Het gaat dan met name om afvalcomplexen uit de mindere buurten van een stad.

5.4 Koken op fornuizen

Tussen de 17de en de 20ste eeuw vond een verandering plaats in de wijze van koken. In de 17de eeuw werd zowel in stedelijke context als op het platteland op open vuren in de haard gekookt. Potten en ketels stonden op drie poten in het vuur. Ook hingen de grappen en ketels met haken aan hun oren of aan hun hengel. Aan het eind van de 17de eeuw veranderde dit langzaam. In plaats van de open vuren in haarden met een vaste gemetselde schoorsteen kwamen gemetselde fornuizen waar onderin in een vuur werd gestookt en bovenin gaten zaten om pannen in te plaatsen. De warmte werd zo veel efficiënter gebruikt en de rookontwikkeling was, nu er met een schoorsteenpijp werd gewerkt, beduidend minder. Grappen met drie poten konden niet worden gebruikt op dergelijke fornuizen. Pannen met platte of conische bodems waren hiervoor wel geschikt. In de 18de eeuw werd de gietijzeren kachel en in het begin van de 19de eeuw het gietijzeren fornuis geïntroduceerd. Met vele wijzigingen is dit het type dat als kolenfornuis in gebruik is geweest tot de introductie van het gasfornuis. Na de introductie van het gas rond 1880 kwamen in de 20er jaren van de 20ste eeuw de eerste gasfornuizen op de markt. In het kolen fornuis zaten ringen die konden worden verwijderd om het gat groter te maken. Zo kon het fornuis haast traploos aan het formaat van de pan worden aangepast. Door het gebruik van gietijzer, wat zeer goed warmte absorbeert en vasthoudt, kon nog beter met warmte worden omgesprongen.

6. Kleisoort en veraardiging

6.1 Klei en baksel

De klei die door de pottenbakkerij van Taminiau werd gebruikt is roodbakkend. De klei is zoals reeds beschreven, afkomstig uit in elk geval drie winningsgebieden nabij Zutphen. Het gaat om holocene afzettingen uit de overstromingsgronden van de IJssel. Naar alle waarschijnlijkheid werden zelfs jonge tot zeer jonge soorten klei, die in de

Romeinse Tijd of de Middeleeuwen waren afgezet, gewonnen. Van alle typen voorwerpen en van de oveninventaris is een bakselmonster genomen. Deze monsters zijn alleen macroscopisch, met behulp van een oculair, bestudeerd. Mineralogische analyse of een andere onderzoeksmethode is niet toegepast.

Monsters zijn genomen van zowel 'gare-' dat wil zeggen goed gebakken, als van biscuit- en versinterde objecten. De kleur van de baksels is overwegend lichtrood, oranje tot vaalroze. Monsters van twee typen: de grote voorraadpot (zut.r-pot-) en een van de kleine borden (zut.r-bor-28) zijn baksteenrood te noemen. Een bloempotschotel en een cirkelproen zijn witter dan de rest.

Klei voor het pottengoed is vooraf ontdaan van allerlei onregelmatigheden als grind en takjes. De samenstelling van het baksel is homogeen en fijn noch grof. Taminiau zeefde zijn klei. De klei is in elk geval niet opgeslibd, hiervoor is de zandmagering (0,2-0,5 mm) te grof. De kleur van het aanwezige zand is overwegend oker. Vermoedelijk is dit van nature in het kleisediment aanwezig zand, omdat het in bijna alle monsters in evenredige hoeveelheid zit en alleen in dezelfde kleur voorkomt. Slechts het monster van de kom (zut.r-kom-24) heeft een witte kleur zand; het is niet duidelijk of dit toeval is.

Bij enkele monsters is fijne rode chamotte (1-0,5 mm) aanwezig. Mogelijk is dit aan de klei toegevoegd. Het komt voor bij de kleine borden (zut.r-bor-28) en de roomkan (zut.r-kan-22) en is zodoende gerelateerd aan twee vormen, maar niet significant te noemen. Mogelijk houdt het wel verband met een bepaalde minder gunstige samenstelling van de te gebruiken klei. De witte slib en de pigmenten zijn niet onderzocht.

De oveninventaris, dat wil zeggen proenen en tegels, is van een iets grovere samenstelling. Hierin is soms grove chamotte (2-5 mm) te zien. De klei is ook minder fijn gezeefd; grotere zandkorrels zijn in de monsters te zien. Het baksel is beduidend minder zandig dan dat van het Nederrijnse gebied, alhoewel de kleuren soms wel overeenkomen. Het is ook duidelijk fijner en minder rood dan de baksteenrode Friese baksels. Een vergelijking gaat op met de kleur van de 18de-eeuwse West-Brabantse en Hollandse baksels.¹²

6.2 Vervaardiging

Er bestaat geen aanleiding om aan te nemen dat het arbeidsproces door middel van molens, zeven of persen in grote mate was gemechaniseerd. Waarschijnlijk werd alleen gebruik gemaakt van menselijke of dierlijke tractie (hand-, honden- of paardentredmolen) voor bepaalde delen van het verwerkingsproces. Het vormen van de objecten gebeurde, gezien de voorwerpen, uitsluitend handmatig op de draaischijf.

Mogelijk werd alleen voor de tuiten van theepotten een zeer eenvoudige mal gebruikt. Aanwijzingen hiervoor zijn echter mager. Gezien de geringe variatie binnen alle types werd wel volgens een soort maatsysteem gewerkt. Of dit gebaseerd was op lokale maten is niet bekend. Het reilen en zeilen van de handmatige productie van rood aardewerk in de 19de eeuw is inmiddels voor een aantal regio's in voldoende mate onderzocht.¹³ De productie van Taminiau wijken hier niet ernstig van af. Daarnaast is over de gebruikte technieken als het draaien en verwijderen van de pottenbakkersschijf van de potten, evenals het aanbrengen van decoratie en glazuur, genoeg bekend.¹⁴ Dit zal dan ook in dit kader worden overgeslagen. Alleen over de stapelwijze van de vormen is hier gedetailleerde informatie beschikbaar.

6.3 Stapelwijze

Met behulp van het productieafval van Taminiau, en met name de in elkaar gezakte oveninhoud, kan duidelijkheid worden verkregen over de stapelwijze in de oven. Zowel de voorwerpen als de oveninventaris worden later beschreven. Onder de versinterde en versmolten oveninhoud bevonden zich theepotten, theepotdeksels, grote deksels, kommen met lintoer, kleine kannen en kachelpannen maar ook oventegels en proenen. Het is opmerkelijk dat de teruggevonden versmolten oveninhoud uitsluitend uit zwartgoed objecten bestond. Mogelijk is bij het opgraven het materiaal reeds vooraf geselecteerd, waardoor ander ovenafval is blijven liggen. Een andere mogelijkheid is dat het zwartgoed een extreem mislukte misbrand representeerde, van een oveninhoud die op dat moment alleen uit zwartgoed bestond. Dit is dan bij de gewone misbaksels terechtgekomen.

De kommen werden met behulp van driepunts-proenen gescheiden en opgestapeld. De open zijde stond, gezien de leksporen en de wijze van inzakken, boven. Bij een andere stapelwijze werden deksels in kommen gelegd. De deksels lagen met de onderzijde naar boven in de kom die zelf met de open zijde naar boven stond. Op de onderzijde van de deksel stond een proen, waarop weer een kom stond, enzovoorts. Hoge kannen (zut.r-kan-22) werden met de open zijde naar boven in kommen (zut.r-kom-24) neergezet, gescheiden door een cirkelproen¹⁵. Kommen met oor (zut.r-kom-24) werden om en om geplaatst (afb. 15). De onderste kom stond met het standvlak op een tegel. Op de rand van de kom lag een driepuntsproen, waarop een omgekeerde kom stond. Op het naar boven gerichte standvlak van deze kom stond weer een driepuntproen, waar op een volgende kom met de open zijde naar boven was gezet. Grote theepotten (zut.r-the-4) werden met de bovenzijde naar boven opgestapeld en gescheiden door een driepuntsproen (afb. 16). Hoe hoog de stapels konden worden is onbekend.

7. Productieafval

Het productieafval van Taminiau bevat uitsluitend roodbakkend aardewerk in verschillende tinten. Zeer veel voorwerpen bestaan uit misbrand. Met enige moeite zijn de grote kommen en de Frankfurter kachelpannen tot complete voorwerpen te gereconstrueerd.

7.1 Ongeglazuurd aardewerk

Binnen het ongeglazuurd aardewerk zijn slechts twee vormen te onderscheiden, bloempotten en testen.

7.1.1 Bloempot

De bloempotten zijn rond, conisch en komen in drie formaten voor. Het eerste type (zut.r-blo-18) heeft een markante horizontale groef op de buik en een groef, vlak onder de rand. In het standvlak van dit type zijn of één of vier ronde gaten aangebracht. Types die uit stilstand en met de draad van de schijf zijn verwijderd komen voor. Enkele van de zeer vervormde fragmenten hadden druppels loodglazuur. De losse fragmenten behoren tot drie bloempotten waarvan er één compleet is.

Het tweede type (zut.r-blo-18) komt met veertien exemplaren het meest voor. Het typeert zich door de dubbele lip onder de rand aan de buitenzijde van de pot. Aan de onderzijde heeft dit type op de overgang van rand en standvlak drie diagonaal doorgestoken gaten. Ook hier worden zowel types die uit stilstand en met de draad zijn verwijderd naast elkaar aangetroffen. Opmerkelijk is dat dit type een magering van witte chamotte in de kleimassa heeft. In de massa zijn deeltjes van 0,5 tot 0,8 mm te zien.

afb. 15 Ovenafval van gestapelde kommen/
Produktionsabfälle mit Henkeltassen.

afb. 16 Theepot met aangebakken driepuntsproen/
Teekanne mit dreifüßiger Brennhilfe.

Het derde type (zut.blo-18) is maar met twee exemplaren vertegenwoordigd. Deze zijn wel veel groter dan de andere twee types. De diameter boven aan de pot is groter dan 32 cm, die onderaan is 24,5 cm. De hoogte is groter dan 18 cm. Omdat geen complete exemplaren zijn gevonden is de exacte afmeting onbekend. Als decor had deze pot aan de buitenzijde, onder de rand of op de buik een ingekraste golflijn en een horizontale lijn.

Van een vierde type bloempot is alleen een afwijkend soort wandscherf gevonden. De rest van de scherven is misbrand en dermate vervormd dat het niet is in te delen (afb. 17).

De bloempotten zijn van doorsnee types, zoals ze overal in Nederland werden vervaardigd. De formaten lopen van klein tot groot naadloos over en zijn niet afhankelijk van de randtypes. Alleen het grotere type (zut.r-blo-18, cat. no. 3) is afwijkend omdat deze beduidend groter is dan de rest. Mogelijk is dit type een aanzet tot de grote tuinvazen die Taminiau op bestelling maakte. Van de op bestelling gemaakte tuinvazen die door de bewoners van de havezaten in de IJsselstreek werden besteld, zijn geen fragmenten of mallen teruggevonden.

7.1.2 Test

Testen zijn bakjes waarin een kooltje vuur kon worden gebrand. Ze konden in houten of metalen stoven worden geplaatst en hadden als functie het warm houden van de voeten. Daarnaast werden testen gebruikt als asbak of om pijpen met het kooltje vuur aan te steken.

De elf gevonden testen (zut.r-tes-23) zijn ongeglazuurd en hebben het oor aan een rechte zijde en niet op een hoek. De testen zijn waarschijnlijk voor stoven gebruikt want ze hebben het oor op de rechte zijde. Het verticale lintoer heeft over de lengte een groef en is dus tweelobbig. De aanzetting van de onderzijde van het oor heeft een ondiepe del. Het oor loopt nogal rond. Van de tien teruggevonden oren is er maar één een toegeknepen worstoor. Dit is geen huisafval maar productieafval want het vertoont dezelfde kenmerken. De massieve standvoeten zijn identiek. Twee bodems zijn met de draad verwijderd, de andere hebben geen sporen.

De massieve standvoet en het tweelobbige lintoer met del zijn kenmerken van de productie in de Frankfurter traditie. Worstoren of toegeknepen lintoren komen op één uitzondering na niet voor.

7.1.3 Bloempotschotel

Van de bloempotschotel is erg weinig teruggevonden. Te constateren valt dat deze rond en ongeglazuurd is en in stilstand met de draad is verwijderd van de draaischijf. Complete exemplaren zijn niet teruggevonden.

7.2 Aardewerk met loodglazuur

Het overgrote deel van het gevonden vaatwerk is voorzien van een loodglazuur. Voor het meeste thee- en koffiegoed is hier mangaan aan toegevoegd voor een zwarte kleur. Het kookgerei heeft overwegend een helder loodglazuur, terwijl het serveergerei vaak voorzien is van een slibdecor of een dekkend inwendig fond van wit slib bevat.

afb. 17 Bloempotten/
Blumentöpfe.

7.2.1 Bord

Een groot deel van de vondsten bestaat uit kleine borden die enigszins verwant zijn aan het Nederrijnse type r-bor-10¹⁶ (afb. 18). De exemplaren uit Zutphen zijn alleen wat hoger (zut.r-bor-28). Gemiddeld hebben de 35 borden een diameter van rond de 19 cm en een hoogte van 4,5 cm, het standvlak is ongeveer 8 cm in diameter. De standvlakken van de borden zijn zowel met de draad van de draaiende schijf (19 stuks) als van de stilstaande schijf (2 stuks) als zonder draad van de schijf gehaald (14 stuks). De baksels van de borden zijn eveneens gelijk maar ogen verschillend omdat in de oven veel is misgegaan. Drie bakselkleuren zijn zodoende te onderscheiden: de zwartpaarse vormen die totaal vervormd en mislukt uit de oven zijn gekomen, de

borden met een donkerbruine kleur die op zich goed (gaar) zijn, exemplaren met de juiste kleur gebarsten in de oven, waarvan sommige ongeglazuurd. Omdat veel exemplaren erg verwrongen zijn, is het niet mogelijk om op basis van bodems of randen een minimum aantal vast te stellen. In elk geval zijn er 22 geheel verbogen, dertien aardig gelukt en twee ongeglazuurd. Het totale aantal ligt rond de 37.

Qua randtype zijn de borden gelijk, alleen de decors die inwendig zijn aangebracht verschillen in een aantal gevallen. De decors die op de borden voorkomen zijn verdeeld over de vlag (de zijkant van het bord) en de spiegel (het centrale deel van het bord). Alle borden hebben een wit randfilet. Op de vlag komt in 80 % van de gevallen één golvende ringeloor voor. De boog van deze sliblijn heeft maximaal een afstand van top tot top van 65 mm en minimaal van 24 mm. De gemiddelde afstand is 35 mm van top tot top. In twee van de gevallen bestaat het decor op de vlag uit bogen. Op de spiegel is bij veruit de meeste borden een enkele cirkel aangebracht, in een aantal gevallen is dit een dubbele concentrische cirkel. Soms is de decorateur midden in het bord begonnen en heeft zijn ringeloor snel naar de zijkant van de spiegel gehaald. Hieruit valt af te leiden dat de draaischijf rechtsom draaide (afb.19). In geen van de gevallen is een linksom draaiend slibdecor te zien. Drie borden zijn op de overgang van vlag naar spiegel voorzien van acht stippen en bezitten dan geen golflijn maar wel een cirkel en een randfilet (afb. 20). De borden met de stippen zijn met de draad verwijderd. Voor alle decoraties geldt dat deze slordig en snel zijn uitgevoerd. Zowel de golven, de strepen als de stippen zijn ongelijkmatig en vaak te dik of te dun aangezet.

Het loodglazuur is inwendig aangebracht. Soms is dit te dik gebeurd zodat de borden zijn gaan 'tranen'. Bij drie fragmenten ontbreekt het loodglazuur maar is wel het slibdecor vastgebakken. Dit zou erop kunnen duiden dat het materiaal een biscuit bakgang kreeg. Bij de totaal vervormde borden viel op dat hier vaak nog lekkende glazuursporen op zitten, hetgeen erop kan duiden dat ze secundair als ovensteun zijn gebruikt.

Over de borden kan worden gezegd dat deze alle van de goedkoopste soort zijn en met de eenvoudigste bekende technieken zijn gemaakt. De decors zijn slordig en simpel, hoewel de 'iets betere' stippendecors zorgvuldiger zijn uitgewerkt. Qua vorm van de borden zijn de vlag en het standvlak vergelijkbaar met de Nederrijnse traditie, de ringeloordecoratie lijkt een hybride van de Friese meander en de Nederrijnse golflijn.

7.2.2 Deksel

Deksels zijn bedoeld om pannen en potten mee af te sluiten. Vaak passen deksels naadloos in de rand van een pan. Twee soorten deksels zijn aangetroffen. Het eerste type (zut.r-dek-5) heeft een kleine

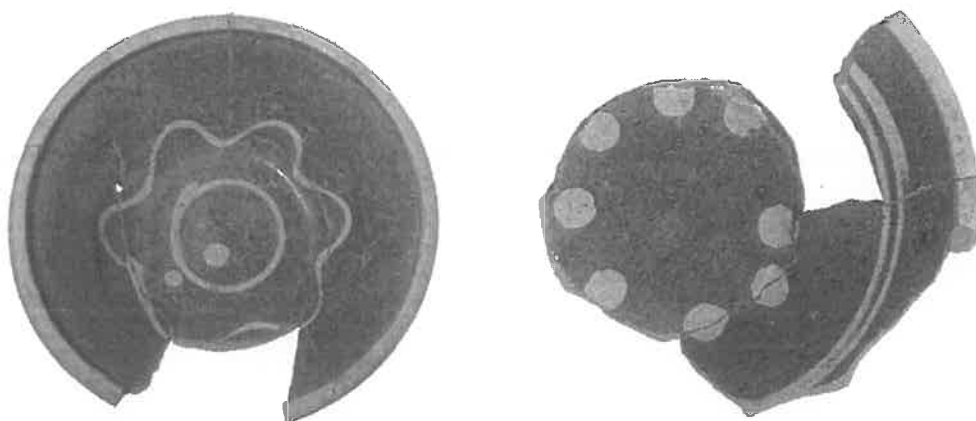

afb. 18 Kleine bordjes/
Kleine Teller nach niederheinischer Art.

massieve knop die aan de bovenzijde is afgeplat (afb. 21). De deksel heeft een diameter van 14 cm. De zes gevonden deksels zijn niet allemaal compleet maar wel ongeveer even groot. Deksels hebben alleen op de bovenzijde een helder loodglazuur. Opmerkelijk is dat, terwijl de kleur van het glazuur gelijk is, de kleur van het baksel sterk wisselt. Bij het bakken is mangaan van andere voorwerpen op de deksels geëkt.

Het tweede type (zut.r.dek-) heeft een platte brede knop met boven op een klein puntje. Hiervan zijn maar twee exemplaren aangetroffen. Dit type is in elk geval groter dan het eerste type maar door de incompleteid is geen exacte maat te geven.

Omdat er wel complete pannen (zut.r-kap-5) maar geen bijhorende complete deksels zijn gevonden is het niet duidelijk of deze deksels bijvoorbeeld op de kachelpannen werden gebruikt. De deksels van het eerste type kunnen op steelpannen zijn gebruikt. In het vondst-complex ontbreken de tweezijdig geglazuurde types met een ronde greep, die een dubbelfunctie als bord en deksel hebben (r-dek-8). Ook ingekraste maataanduidingen in Arabische of Latijnse cijfers ontbreken.

afb. 19 Met golflijn/
Mit Wellenlinie.

afb. 20 Met stippen/
Mit Punkten.

7.2.3 Kom

Het grootste deel van de voorwerpen bestaat uit kommen (zut.r-kom-63). Deze 41 kommen zijn alle van hetzelfde type en hebben ongeveer dezelfde rand. Maar liefst 21 kommen zijn nagenoeg compleet teruggevonden. De diameters en gewichten variëren van 36,2 cm en 1,95 kg tot 27,7 cm en 1 kg. Alle kommen zijn in stilstand met de draad verwijderd. De borden zijn in vier verschillende decors uitgevoerd. Het eerste decor is het eenvoudigst, hier is alleen inwendig een helder loodglazuur aangebracht. Het gaat om minimaal drie borden van ongeveer 35 cm diameter. Het tweede decor komt maar voor op één kom en heeft inwendig een helder loodglazuur, op de rand een wit filet, op de vlag een witte en zwarte golflijn en op de overgang van vlag naar spiegel afwisselend een witte, bruine en zwarte concentrische cirkel (afb. 22). Het derde type decor komt voor op acht geglazuurde kommen en bestaat volledig uit een bruine golflijn en bruine concentrische cirkels op een dekkend wit fond (afb. 23). Sommige hiervan zijn met een keurige onderlinge afstand aangebracht, andere hebben een brede lege band. Ook bij deze kommen is goed te zien dat de schijf van de decorateur rechtsom draaide. Een aantal kommen met hetzelfde decor mist echter het loodglazuur. Deze exemplaren vormen opnieuw een aanwijzing dat de vormen eerst als biscuit met slibdecor werden gebakken. Het vierde decor heeft ook een dekkend wit fond van slib. Een aantal kommen hiervan bevat alleen een slibdecoratie zonder bruine golflijn; een ander deel heeft wel slib en een golflijn maar geen concentrische cirkels. De hand en vingers van de 'gever', de persoon die de kommen in het slib doopte, zijn als afdrukken achter op enkele kommen te herkennen (afb. 24).

afb. 21 Dekfels met loodglazuur/
Deckel mit Bleiglasur.

Het loodglazuur bij de meeste borden is nogal vuil en tijdens het bakken als een plasje in een hoek gaan staan, of heeft een deel van de binnenrand opgevuld.

Alhoewel het randtype in grote trekken uniform is, komen toch over de hele partij borden kleine afwijkingen voor. Hieruit blijkt dat het een gestandaardiseerde maar toch handmatige draaischijfproductie is.

De grote kommen met een standvlak, een vrij steile vlag en een platte rand doen denken aan de laat-18de-eeuwse roodbakende types uit het Nederrijnse gebied. Een iets hogere vorm wordt in de 19de eeuw volop in Frechen gefabriceerd, zij het dan in witbakkende klei.¹⁷ Het ziet er naar uit dat Taminiau ook hier weer een hybride heeft geproduceerd; een laat-Nederrijnse vorm met Frechense kenmerken, een witte slib om het rood te verhullen en een matig gelukte ringeloorversiering, afgerond met een slecht loodglazuur.

7.2.4 Kachelpaen

Twee vormen van het hele productenscala van Taminiau zijn in grote trekken overeenkomstig. Dit zijn de kachelpaen en de steelkom, beide met een kookfunctie. Beide hebben een standvlak, een stevige deksel-

geul en onder de buitenrand horizontale strepen van ijzer- of mangaanverf. Ook overeenkomstig is de behandeling met het zogenaamde 'federendes Blättchen', de diagonale oppervlakkige strepen aan de buitenzijde van de pot. Beide zijn, gezien hun conische wand, bedoeld om op een fornuis of een potkachel te plaatsen, of de pot tijdens het koken hierin te hangen. Het enige essentiële onderscheid tussen de kachelpan en de steelkom zijn de additieven. De kachelpan (zut.r-kap-5) heeft twee verticale lintoren, de steelpan (zut.r-stk-18) een holle steel en soms een schenklip. De lintoren hebben een del in de onderaanzet van het oor op de pot. De kachelpan is het grootste voorwerp uit de hele collectie ovenafval. De grootste heeft een buikdiameter van 33,7 cm en is 28,2 cm hoog, de kleinste is 29,4 cm in diameter met een hoogte van 14,8 cm. De grootste pan weegt maar liefst 2,05 kg (afb. 25). De kleur van de kachelpannen wijkt enigszins af van de overige voorwerpen. Ze zijn rood tot vaal oranje. Van de 21 potten zijn er maar vier archeologisch compleet. Varianten met drielobbig lintoor en met of zonder federendes Blättchen komen voor. Aan de bodems valt te zien dat ze in stilstand met de draad van de schijf zijn getrokken. Het aantal strepen aan de buitenzijde varieert van één tot drie. De strepen zijn op de pan geschilderd voordat de oren werden aangezet. De kleur van het loodglazuur is altijd helder maar vertoont soms zwarte spikkels. De kleur van het glazuur reikt van groenig, lichtbruin tot gelig. Één van de pannen heeft resten slib aan de binnenzijde en kan zijn gebruikt in het productieproces. Een aantal pannen is vervormd doordat ze te hard zijn gebakken. Fragmenten van de tegels, behorend tot de oveninventaris, zijn aan enkele pannen vastgebakken.

Een variant op dit type kachelpan is hoger en smaller dan het hoofdtype. Het heeft geen scherpe knik onder de rand en in plaats van het federendes Blättchen heeft het horizontale groeven op de buik. Mogelijk heeft deze kachelpan maar één lintoor. Dit type is ook kleiner met een diameter van 23,2 cm en een hoogte van 20,2 cm. Van deze variant is maar één exemplaar aangetroffen. Ditzelfde geldt voor een andere meer cilindrische variant, die eveneens nogal incompleet is.

De steelkommen (zut.r-stk-18) wijken op een paar punten af van de kachelpannen. Ze hebben zoals de naam al zegt, in plaats van oren een steel. De steel is hol en op de schijf aan de mast gedraaid. Alhoewel geen steelkom compleet blijkt, is dit het enige randtype waar de randfragmenten met schenklip bijpassen. De schenklip staat telkens 90 graden op de steel¹⁸. In tegenstelling tot de pannen zijn de steelkommen met de draad van een draaiende schijf verwijderd. Van de zestien steelkommen zijn er vijftien uitgevoerd met een helder inwendig loodglazuur, één heeft inwendig een combinatie van loodglazuur en witte slib en de steel is vrijwel geheel in witte slib gedoopt. De bovenste driekwart van de buitenzijde van de steelkommen is eveneens meestal geglaazuurd. Op de buik loopt één enkele horizontale groef. Een complete steelkom weegt rond de 0,4 kg.

afb. 22 Grote borden naar Nederrijns model/
Große Teller nach niederrheinischer Art.

afb. 23 Grote borden met bakfouten/
Große Teller mit Brennfehlern.

afb. 24 Achterkant groot bord met vingers van de slibgever/
Rückseite des großen Tellers mit weißem Fingerabdruck.

Bij de kachelpannen en de steelkommen is de invloed van de Duitse en de Nederlandse Frankfurter waar duidelijk te herkennen.¹⁹ De 'Frankfurter' combinatie standvlak-lintoor-inwendig glazuur met de verfstreep onder de rand, zijn hier de duidelijkste kenmerken van. Het federendes Blättchen is een typische importtechniek die op geen enkel ander soort rood aardewerk in Nederland wordt toegepast. De bodems zijn in vergelijking met 'Nederlandse' types kachelpannen uit Friesland of West-Brabant ook erg dunwandig. De vrij rode kleur en de variabele tinten van het glazuur mogen kenmerkend voor deze productie worden genoemd. In totaal zijn er 39 voorwerpen die tot de Frankfurter waar-groep kunnen worden gerekend.

7.2.5 Pot

Voor de productie van grote potten door Taminiau is maar weinig bewijs. In het complex is maar één scherv van een zeer groot en hoog object gevonden. Deze steile rand is dikwandig, en inwendig voorzien van loodglazuur met mangaan. Het zou hier kunnen gaan om een voorraadpot (zut.r-pot-) of een aspot. De randvorm is afkomstig uit de Nederrijnse traditie.

7.3 'Zwartgoed': aardewerk met mangaan-loodglazuur

De belangrijkste groep aardewerk die door Taminiau is geproduceerd bestaat uit het zogenaamde 'zwartgoed'²⁰. Voor de term zwartgoed is gekozen om deze soort te onderscheiden van de Engelse soorten Jackfield-, basalt- en blackware en de voor het Maastrichts industrieel aardewerk gebruikte term 'zwartsteen'. Zwartgoed is van roodbakkende klei op de draaischijf gemaakt en benadert niet de hardheden van industrieel aardewerk. Deze groep heeft als kenmerken dat de voorwerpen geheel of gedeeltelijk zijn voorzien van loodglazuur met mangaan, wat de objecten een glanzend zwart uiterlijk geeft en bovendien dat het hier met name drinkattributen voor warme dranken als koffie, thee en chocolade betreft. Daarnaast zijn echter ook voorwerpen geproduceerd die niets met drinkcultuur te maken hebben, maar wel in zwartgoed zijn uitgevoerd.

7.3.1 Deksel

Eigenlijk is hier met uitzondering van de theepotdeksel sprake van overeenkomstige types (zut.r-dek-5) zoals die reeds bij de deksels met loodglazuur zijn beschreven (afb. 26). De pannendeksel (zut.r-dek-27) heeft een diameter tussen de 19 en 21 cm en heeft met knop een hoogte

afb. 25 Kachelpan van Frankfurter waar/
Pfanne, Frankfurter Ware.

van rond de 7,5 cm. Van de zes deksels zijn er vier geheel zwart geglazuurd, de platte knop heeft een klein puntje. Het type heeft geen binnenring, wat de optie als aspotdeksel (r-dek-11 en -16) uitsluit. De deksel is mogelijk bedoeld om de zwarte kachelpannen mee af te sluiten. Behalve deze hoge deksel komt ook een wat lagere en kleinere variant voor die met knop rond de 3 cm hoog is en een diameter van rond de 8,5 cm heeft. Een deksel van dit type weegt 0,225 kg.

De kleine deksel (zut.r-dek-17) behoort tot de drinkattributen. Het is de deksel van de theepot.²¹ Deze onderscheidt zich van alle andere deksels door het kleine formaat ($\varnothing$ 4,3-9,4/h:2,6-3,8 cm), de aanwezigheid van een binnenring en soms een stoomgat. De kleine deksels, tot een diameter van 6 cm hebben een platte knop, deksels met een grotere diameter een knop met een klein puntje. De verschillende formaten deksels passen op de theepotten (zut.r-the-3 en -4). De negentien deksels hebben een zeer eigen vorm, die afwijkt van alle andere deksels uit de vondstgroep. Ze zijn echter zeer verwant aan theepotdeksels uit andere productiecentra zoals Delft (de.ir-dek-1).²²

7.3.2 Kop

Tot het theegoed behoren ook achttien zwarte koppen (zut.r-kop-37) (afb. 27). Geen van de koppen heeft een oor. De kritieke grens tussen kop en kom ligt qua diameter rond de 14 cm.²³ De gemiddelde diameter van de kop ligt hier duidelijk onder; tussen de 8 en 11 cm. De hoogte ligt rond de 5,5 cm. De voeten van de koppen zijn massief en enkele millimeters hoog. De randen wijken soms af van steil naar iets naar buiten staand. Alle koppen zijn met de draad van de draaischijf verwijderd. De meeste zijn geheel in het mangaanglazuur gedompeld, andere slechts tot de voet. Koppen en theepotten van hetzelfde formaat waarvan de bovenzijde ontbreekt, onderscheiden zich van elkaar doordat de theepot inwendig wel draairingen (spiralen) in het oppervlak vertoont maar de koppen geheel glad zijn afgewerkt. Het standwerk is echter identiek.

7.3.3 Kom

Twee soorten zwarte kommen zijn aangetroffen. De eerste soort kom (zut.r-kom-24) is te onderscheiden doordat deze een lintoor en een dekselgeul heeft (afb. 28). Het minimum aantal exemplaren (MAE) ligt rond de 46 maar is vanwege de grote mate van incompleetheid van de voorwerpen moeilijk exact te bepalen. Formaten onder de 14 cm diameter komen voor, maar horen duidelijk thuis in de traditie van de kommen.²⁴ Het standvlak is massief, de schenklip zit recht tegenover het lintoor (180 graden). Dit lintoor is zeer kort en met de uiteinden van het lint bijna op elkaar gezet. De dekselgeul is vrij licht. Mogelijk is de functie van de kom een spoelkom voor het wassen van kopjes, dan wel een room- of warm water schenker. De kom is sterk verwant

aan vormen die in zowel Zwolse, Deventer, als Nijmeegse afvalcomplexen zijn gevonden. De tweede soort kom (zut.r-pot-25) heeft geen oor en schenklip, maar wel drie kleine puntige pootjes. De vier gevonden exemplaren hebben een duidelijke dekselgeul, mogelijk heeft dit type een hengel gehad. De pootjes zijn los op de vorm gemonteerd, waarna het voorwerp is geglaazuurd. Op de met de draad verwijderde bodem bevindt zich geen glazuur. Dit object is mogelijk een suikerpot voor kandij, klontjes of losse (?) suiker geweest. Op de suikerpot heeft dan een deksel gezeten.

7.3.4 Kan

De zes zwarte kannen (zut.r-kan-22) zijn alle hoog (12,8 cm) en rank en verschillen nauwelijks in grootte. Inwendig zijn er duidelijke draaiingen te zien. De onderzijde van het lintoor is in een puntje aangezet, tegenover het lintoor zit een schenklip. De vormen zijn geheel geglaazuurd. Dergelijke kannen dienden waarschijnlijk als room- of melkkan bij het thee- en koffiedrinken.

7.3.5 Kachelpan

De kachelpan (zut.r-kap-) is een vreemde eend in de bijt wat betreft het zwartgoed. De zwarte kachelpan wijkt af door zijn uiterlijk maar ook details in de vorm zijn anders. Hij heeft een standvoet, dat wil zeg-

afb. 26 Deksls van zwartgoed/
Deckel mit Manganglasur.

gen dat vlak boven het standvlak een insnoering is aangebracht. Tevens heeft de pan twee opgetrokken worstoren. Dergelijke van horizontaal naar verticaal opgetrokken oren zijn bijvoorbeeld bekend van Langerweher voorraadpotten (s2-pot-6). Bij een vorm als de Zutphense kachelpan zouden nokoren in de West-Brabantse of Friese traditie zijn te verwachten (r-kap-1 en -3). Daarbij komt dat de dekselgeul nog geprononceerder is dan bij de 'Frankfurter' kachelpannen, wat de verwantschap qua vorm met de twee voornoemde gebieden alleen maar onderstreept. Als overblijfsel van het stapelproces zijn inwendig drie afdrukken van proenpoten te zien. Alhoewel de objecten verre van compleet zijn ligt het MAE rond de vijf. Het is de vraag of met deze kachelpan werkelijk op een kachel of fornuis werd gekookt. Bij dit object kan mogelijk aan een opdienfunctie worden gedacht, in combinatie met een mooi zwart komfoor (zut.r-kmf-).

7.3.6 Komfoor

Van het zwarte komfoor (zut.r-kmf-) zijn slechts twee scherven met een verschillende buitendiameter gevonden. De diameter van de komforen varieert daarmee tussen de 22 en 24 cm. Het komfoor heeft inwendig nokken en onder de rand een serie van halfronde ventilatiega-

afb. 27 Een Taminiau theeservies met kopjes, theepot, suikerpot en melkkan/
Ein Taminiau Teegeschirr mit Tassen, Kanne, Zuckertopf und Milchkanne.

ten die in de leerharde vorm werden uitgesneden. Het glazuur is dik en goed aangebracht. Muizentestjes voor het warm houden van thee-lichten zijn niet gevonden.²⁵

7.3.7 Spaarpot

Van de drie zwarte spaarpotten (zut.r-spa-) is geen enkele archeologisch compleet. Hoe de bovenzijde eruit heeft gezien is onbekend. De spaarpot heeft een standvoet die via een mast verbonden is met een kogelrond lichaam. De geldgleuf is diagonaal aangebracht. Eerst werden in de leerharde vorm twee gaten geprikt, waarna de geldgleuf kon worden uitgesneden. De spaarpot is gebakken op een cirkelproen.

7.3.8 Theepot

Binnen het zwartgoed vormen van de theepotten de meest markante groep (afb. 29). Twee soorten zijn hierbij te onderscheiden, de kleine soort met oor en de grotere soort met twee ogen.

De eerste soort (zut.r-the-3) heeft een diameter van rond de 8,5 cm en is niet hoger dan 5,4 cm. De vorm bestaat uit een massieve standvoet,

afb. 28 Pannen en oren van zwartgoed/
Pfannen und Henkel mit Manganglasur.

een kogelrond lichaam en twee additieven; het verticale lintoor en de tuit. Het lintoor heeft net als de roomkan (zut.r-kan-22) een puntig 'staartje' bij de onderaanhechting. De tuit is in de pot gestoken en daarna aangesmeerd. De tuit heeft geen zeefgaten maar uitwendig wel een klein keeltje, een uitzakking onder de buitenzijde van de tuit nabij de aanhechting aan het potlichaam. Aan de binnenzijde is de bodem slecht afgewerkt. Hier zijn nog de draairingen te zien. De kleine deksels (zut.r-dek-17) passen op dit type. De functie van deze theepot is mogelijk die van trekpote, waarin met theebladeren een sterk thee-extract werd gemaakt, dat later in de theekop werd aangelengd met heet water.

De tweede soort theepote (zut.r-the-4) komt voor in twee formaten: middelgroot met een diameter van 15 cm en groot met een diameter van 18 cm. Geen enkel exemplaar is archeologisch compleet. Beide zijn met twaalf stuks vertegenwoordigd. Het potlichaam lijkt veel op dat van de kleine theepote. Alleen de rand staat wat meer naar buiten in tegenstelling tot de rechte rand van de kleine soort. De twee additieven zijn de tuit en de ophangogen. Binnen de tuit is een middelgroot en een groot formaat te herkennen. Ook bij deze tuiten ontbreken zeefgaten. Voor het plaatsen van de tuit is in de pot een gat gesneden. De tuit is van binnenuit aangesmeerd. Het middelgrote formaat heeft een bescheiden keel, het grote formaat een stevige keel. Op elke theepote bevond zich op de schouder ter hoogte van de tuit, en hier recht tegenover, een ophangoog. Deze twee massieve lusvormige ogen zijn voorzien van een klein gat en een siergroef. Door het gat moet aan elke zijde het uiteinde van een hengel bevestigd zijn geweest. Deze hengels ontbreken echter. Bij hengels moet worden gedacht aan een werk van ijzerdraad, mogelijk bekleed met pitriet, bamboe of stof die later is aangezet. De functie van beide typen potten kan zowel het schenken van thee, koffie als chocolade zijn geweest. Invloed van zowel de Delftse producties als de basalt- en blackware vormen van theepotten is hier goed te herkennen.²⁶

7.4 Oveninventaris

Naast vaatwerk bestond het vondstmateriaal uit oveninventaris. Dit betreft de voorwerpen die nodig zijn om te zorgen dat de te bakken objecten goed in de oven kunnen worden geplaatst. Voor de oven van Taminiau waren dit driepoot-, cirkel- en staafproenen (afb. 30), de zogenaamde schoorsteentjes en tegels. Kokers, grote plateaus en losse stompjes klei zijn niet gevonden of bewaard gebleven. Of er zand als anti-aanbakmiddel in de oven werd gebruikt is niet bekend, vanwege de bovengenoemde vondstomstandigheden.

7.4.1 Proen, driepoot

In totaal zijn 139 driepoot proenen en 40 losse proenpoten gevonden. Gezamenlijk vormen deze minimaal 155 proenen. Van sommige losse delen is niet duidelijk of deze wel of niet tot één proen behoren. De grootste proen is 22,4 cm diameter, de kleinste 8,8 cm. De gemiddelde maat ligt rond de 17 cm diameter. Alle proenen waren rossig, gelig of grijsig van kleur, onafhankelijk van grootte of mate van compleetheid. Exemplaren met en zonder draad-treksporen komen samen voor; de maakwijze lijkt niet gerelateerd aan de vorm. Één proen wijkt af van de rest en is voorzien van een ingekraste crucifix. Op veel proenen komen witte slib, mangaan en losse klodders glazuur voor.

7.4.2 Proen, cirkel

Cirkelproenen zijn geheel rond en hebben aan de onder- of juist bovenzijde drie uitstekende conische punten die zorgen voor de ruimte tussen de voorwerpen. Bij een cirkelproen zijn deze punten niet van klei maar bestaan uit drie korte metalen pootjes. Vermoedelijk zijn, gezien de tamelijke ongelijkheid van het oppervlak van de proenen, de cirkels in natte toestand uit een buis gesneden, waarna de proenpunten er op zijn geplakt. Het minimum aantal gevonden cirkelproenen bedraagt 91, waarvan er 45 compleet zijn en de rest

afb. 29 Grote en kleine theepotten/
Große und kleine Teekannen.

fragmentarisch bewaard is gebleven. Alle cirkelproenen hebben vlekken van loodglazuur met mangaan, slechts vier bezitten resten van witte slib.

7.4.3 Proen, staaf

Staafproenen zijn langgerekte staafjes met een maximale lengte van 18,5 en een minimale lengte van 9,5 cm. In het afval zijn totaal 24 stuks staafproenen aangetroffen, waarvan er tien archeologisch compleet waren. Drie staafproenen zijn, gezien de treksporen, met de draad verwijderd. Op alle proenen zijn zowel resten van loodglazuur met mangaan als witte slib te vinden. De staafjes die tijdens het bakproces in de oven braken zijn secundair opnieuw gebruikt. Enkele zijn tijdens het bakproces zwaar verbrand geraakt. Het lijkt er sterk op dat een deel van deze staafproenen uit leerharde tegels is gesneden.

7.4.4 Schoorsteentje, ovaal

Schoorsteentjes zijn ovale buizen met een hoogte tussen de 12 en 9,4 cm (afb. 31). Aan de boven- en onderzijde kraagt de vorm wat uit en is het raakvlak afgeplat. De sporen van het draaien op de pottenbakkersschijf zijn inwendig nog goed te zien. Voordat de buizen droog waren, zijn ze samengeduwd tot een ovale vorm. Cilindrische schoor-

afb. 30 Driepunts-, cirkel- en staafproenen/
Dreipunkt-, kreis- und stabförmige Brennhilfen.

steentjes zijn niet gevonden. In totaal zijn 22 schoorsteentjes gevonden, waarvan zes compleet en de rest uit fragmenten. Het totaalgewicht is 3,65 kg. Op de schoorsteentjes komen spetters loodglazuur met mangaan voor, witte slib ontbreekt.

7.4.5 Tegel

Tot de oveninventaris worden ook ongeglazuurde 'tegels' gerekend. Deze hebben duidelijk geen functie als wandtegel of plavuís omdat ze daarvoor zowel veel te krom als te onzorgvuldig zijn (afb. 32). De tegels zijn erg ruw aan de buitenkant. De snijsporen van het uitsnijden van de tegels uit een natte plak klei, zijn goed te zien. De hoeken zijn dan ook niet alle haaks. De tegels zijn niet in een tegelmal vervaardigd. In totaal zijn 20 fragmenten van tegels gevonden. De zijden zijn telkens ongeveer tien cm lang. De dikte van de tegels varieert tussen de 1,4 en 2,5 cm. Opmerkelijk is dat de dunne tegels resten van witte slib en mangaan laten zien terwijl de dikke tegels alleen mangaan hebben. Op de tegels zijn rondlopende sporen te zien van de bodems van de borden en kommen die hier in de oven op waren geplaatst. Het totaalgewicht van de tegels bedraagt 5,4 kg.

8. Conclusie

De gevonden oveninventaris bij het pottenbakkersafval van Taminiau is gevarieerd. Verschillende vormen komen in verscheidene groottes voor. Een opdeling valt te maken in de vormen die voor de kleine en lichtere voorwerpen zijn gebruikt zoals cirkel- en driepootproenen en het zwaardere materiaal zoals staafjes en tegels. De tegels en schoorsteentjes zijn gebruikt om de verschillende lagen in de oven van elkaar te scheiden. Op een laag tegels stonden de schoorsteentjes, waarop weer een laag tegels lag. Hiertussen werden de ongebakken voorwerpen geplaatst. Mogelijk werden naar boven toe lichtere tegels gebruikt. Gezien de leksporen van het glazuur van de borden en het zwartgoed, is al het materiaal met de onderkant naar onderen op de tegels geplaatst.

De bakselkleur en -samenstelling van de oveninventaris vertonen grote overeenkomst met het vaatwerk. Het ligt daarom voor de hand te veronderstellen dat de pottenbakkerij van Taminiau zelf oven-inventaris heeft vervaardigd.

8.1 Vondsten van Taminiau of vergelijkbaar aardewerk

8.1.1 Productie

Taminiau legde zich toe op het meest populaire type aardewerk. Het zal dan ook geen verwondering wekken dat zijn atelier niet het enige was in Nederland waar dergelijk materiaal werd geproduceerd. Frank-

furter waar werd op vele plaatsen gemaakt, afgezien van de productie in de 18de eeuw in het Rijn-Main gebied, werd het in de laat-18de en de 19de eeuw op grote schaal in Nederland vervaardigd. Onder meer te Bergen op Zoom maakte Augustijn dit type aardewerk, in Gouda was het Johannes Gibbon, F. A. Hubert in Austerlitz en in de regio om Zutphen waren collega's te vinden in Deventer, Arnhem, Rijssen, Vorden, Doesburg en Winterswijk.²⁷ Er kan van uit worden gegaan dat nog op vele andere plaatsen Frankfurter aardewerk werd gemaakt. Na de introductie van de pannen van geëmailleerd blikstaal nam de behoefte aan aardewerken pannen snel af. Email heeft grote voordelen ten opzichte van aardewerk in sterkte, duurzaamheid en comfort. Daarnaast was het product net zoals de pannen van rood aardewerk goedkoop.

Zwartgoed werd eveneens op een groot aantal plaatsen gemaakt. Omdat deze categorie nog minder onderzocht is valt het moeilijk te zeggen waar in het midden van de 19de eeuw, behalve in Zutphen, dit materiaal is vervaardigd. De pottenbakkerij te Gennep maakte in de 18de eeuw in elk geval vergelijkbare kopjes.²⁸ Vermoedelijk produceerde elke pottenbakker die zich niet uitsluitend op het grove werk toeleegde een serie thee- en koffiegoed.

Bloempotten, ongeglazuurde testen en andere eenvoudige vormen werden door het hele land gemaakt. Dit waren de vormen die zich makkelijk leenden voor massaproductie. Gedurende de 19de eeuw introduceerde men in een aantal fabrieken de vormenpers voor bloem-

afb. 31 Schoorsteentjes/
Schornsteinförmige Brennhilfen.

potten. De concurrentie in het vervaardigen van deze potten moet hevig zijn geweest en de marges laag. Aan het uiterlijk van een bloempot valt niet te zeggen waar deze is gemaakt.

Nederrijns aardewerk is tot ver in de 19de eeuw in het eigen kerngebied geproduceerd. De formule, goedkoop en decoratief, bleek een sterke. Het kookgerei vond met name aftrek in de eigen regio, de borden werden afgezet door heel Nederland. In het midden van de 19de eeuw werd de hete adem van de goedkope industriële Maastrichtse aardewerkproductie voelbaar en verdwenen langzaam maar zeker de rode borden uit de markt. Er was alleen nog vraag naar kommen van het Frechense type.

afb. 32 Tegelproenen/
Ziegelförmige Brennhilfen.

8.1.2 Consumptie

Het zou een studie apart vragen om de archeologische verspreiding van de producten van Taminiau te bestuderen. Hierbij zouden dan direct een aantal problemen optreden omdat het materiaal sterk vergelijkbaar is met dat van onbekende andere producenten. Daarom is hier gekozen voor het beschrijven van een aantal contexten waarin vergelijkbaar materiaal voorkomt.

Op 'Het Eiland' te Zwolle is in een aantal kuilen en beerputten het hele scala van 19de-eeuwse keramiek aangetroffen; onder meer zwartgoed theepotten en kopjes, maar ook Frankfurter pannen. Industrieel theegoed werd ook hier gebruikt. Het Eiland kon in de 19de eeuw getypeerd worden als een buurt waar de lagere klassen van de bevolking woonden.²⁹ In Deventer zijn in het blok Muggeplein-Papenstraat de resten van 'cameren' en kleinschalige industrie opgegraven. Tussen de funderingen van de 18de-19de-eeuwse arbeidershuisjes is het een en ander aan zwartgoed in de vorm van theepotten en kopjes gevonden.³⁰ Te Nijmegen is zowel op de Eiermarkt, de oude binnenstad als op de Zwanengas (nu: Piersonstraat), uitgebreid onderzoek gedaan. Opmerkelijk is dat de beerputten op de Eiermarkt zeer veel haast complete 19de-eeuwse voorwerpen opleverden, maar dat de hoeveelheid rood aardewerk bijzonder laag te noemen was. Indien hier rood aardewerk aanwezig was, was dit in de vorm van pispotten of deksels. De borden en het theegoed waren alle van industrieel wit aardewerk of Europees porselein.³¹ De Piersonstraat laat een ander beeld zien. Alhoewel ook hier veel wit industrieel aardewerk in de putten is aangetroffen, was de hoeveelheid kookgerei en borden van rood aardewerk aanmerkelijk hoger. De overgang van rood aardewerk kookgerei en theeattributen naar email voorwerpen met dezelfde functie zet hier rond 1875 in, waarna deze voorwerpen frequent in de afvalkuilen en beerputten worden gevonden.³²

In Zutphen zelf is het materiaal in een aantal afvalcomplexen aangetroffen. Veel materiaal is tijdens de sloop van de wijk Polsbroek verzameld. Daarnaast werd een theepot van het grotere type aangetroffen in de beerput van Kuiperstraat 1. Dit afval behoorde tot een rijk huishouden met inwonend personeel. In de Dieserstraat zijn vier beerputten uit de periode 1875-1925 gevonden. Slechts enkele op de productie van Taminiau gelijkende theepotdeksels zijn gevonden, wit Maas-trichts theegoed en borden overheersen het keramiëkspectrum. Kennelijk verving men het rode aardewerk na de opheffing van het atelier van Taminiau door industrieel wit aardewerk uit Maastricht.³³

Behalve vondsten met een archeologische context komt het materiaal in een aantal 'volkskundige' verzamelingen voor, waaronder die van het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem.³⁴

8.2 Besluit

Taminiau was een kind van zijn tijd. Het marktsegment waar hij zich op richtte was de sociale lagere en minder draagkrachtige klasse. Aangezien deze in Nederland en zeker ook Oost-Nederland in de 19de eeuw omvangrijk was, konden veel producten worden afgezet. Taminiau maakte het met zijn theegoed mogelijk dat de armere stedeling en plattelandsbewoner mee konden doen aan het sociale thee- en koffieritueel dat in de hogere en middenklasse in de laat-17de eeuw en zeker in de 18de eeuw opgang deed. Zijn producten bleven echter een surro-

gaat. Niettemin vond het zwartgoed veel aftrek en was bij de consument populair. Gezien de grote mate waarin het zwartgoed voorkomt is het moeilijk voor te stellen dat het uitsluitend om rouwserviezen zou gaan. Het is het gewone armelui thee- en koffiegoed.

Voor borden en kommen gold hetzelfde. Door toe te geven op kwaliteit en uiterlijk kon een goedkoop product worden neergezet dat zelfs de armere bevolking verkoos boven de toen niet al te dure industriële borden. Dit zelfde gold voor het kookgerei. Zij die geen metalen potten of pannen hadden konden het prima af met de Frankfurter waar. Alleen toen de email pannen zo goedkoop werden dat de aardewerkproducenten niet meer onder deze prijs konden produceren, legden zij het loodje. Wat overbleef was het segment grof aardewerk als bloempotten. Deze zijn dan ook onveranderd tot op de dag van vandaag geproduceerd.

Taminiau legde zich toe op aardewerk dat voor brede lagen van de arme bevolking betaalbaar was. Hiermee verschaftte hij hen een ingang in sociaal geaccepteerde rituelen. Door de kosten laag en de productie hoog te houden, bruikbare vormen van anderen te lenen, en alleen maar verkoopbare producten te maken, kon het atelier lange tijd het hoofd boven water houden. De verspreiding van het aardewerk van Taminiau moet zeker niet worden overschat. Misschien domineerde hij met zijn producten de eigen wijk of een deel van Zutphen. Buiten de eigen stad waren echter vergelijkbare en even goedkope producten alom voor handen.

Der Töpfer Lodewijk Taminiau produzierte zwischen 1836 und 1872 rotbrennende Irdenware in seiner Töpferei am Lieve Heersteeg im Zutphener Stadtteil Polsbroek. Die Fehlbrandware wurde 1974 ausgegraben und im Stadtarchiv gelagert. 1995 wurde dieses Material auf dem Dachboden des Archivs wiederentdeckt.

Die Frage ist nun, ob der Töpfereiabwurf von Zutphen mit Siedlungsfunden von Zutphen und anderen ostniederländischen Städten in Verbindung zu bringen ist.

Wenn man die keramische Tradition des Töpfers Taminiau verstehen will, muss man seine Familiengeschichte und seinen beruflichen Werdegang kennen. Taminiau unterhielt Kontakte mit niederrheinischen Töpfern, die auch seine Lehrmeister waren. Auch mit dem Westbrabanter Gebiet bestanden Kontakte: Seine Mutter und seine Ehefrau

kamen aus Bergen op Zoom, seine Frau war aber in Braubach bei Darmstadt geboren, wo auch die Frankfurter Ware hergestellt wurde. Sein Ausbildung vollendete Taminiau in einem Betrieb in Gouda, der Frankfurter Ware nachahmte.

Das Fundmaterial in Zutphen gehört zum billigsten Segment des Gebrauchsgeschirrs. Die gefundenen Formen können in vier Gruppen unterteilt werden: unglasierte, niederrheinische und Frankfurter Ware sowie mangelglasierte rote Irdenware. Weißbrennende Objekte wurden nicht gefunden. Das unglasierte Material besteht aus Blumentöpfen, Untersetzern, Deckeln und Glutöpfen. Die aus Archivmaterial bekannten ornamentierten Gartenvasen wurden im Abwurf nicht gefunden. Das Geschirr in niederrheinischer Art weicht vom Material aus dem Kerngebiet zwischen Rhein und Maas deutlich ab. Es ist eine Mischung aus niederrheinischem und Frechener Material. Die großen und kleinen Teller sind wenig sorgfältig gearbeitet. Die Frankfurter Ware besteht nur aus großen Pfannen und Henkelpfannen. Mangelglasiert sind vorwiegend Milchkannen, Zuckertöpfe und Teegeschirr. Englische Einflüsse werden dabei deutlich.

Außer Geschirr sind auch Ofenfragmente ausgegraben worden. Diese bestehen aus drei Sorten von Brennhilfen, die entweder rund, dreibeinig oder stabförmig sind. An größeren Teilen wurden Schornsteine und Ziegel gefunden.

Die Produkte der Töpferei Taminiau sind schnell und billig hergestellt. Viele andere Produzenten stellten vergleichbare Formen her. Diese Produkte trafen den Geschmack der Arbeiter- und Bauernbevölkerung mit ihrem schmalen Geldbeutel. Damit konnten diese Gruppen nun am Ritual des Teetrinkens der mittleren und höheren Sozialschichten teilnehmen.

Taminiau verlor 1872 den Kampf um die Kunden, als immer bessere Produkte zu Schleuderpreisen auf dem Markt erschienen: nämlich Kannen aus Email und ostenglisches und Maastrichter Geschirr aus Steingut.

Die Irdenware, vergleichbar mit dem Material aus der Zutphener Werkstatt, wurde in vielen ostniederländischen Städten, z. B. in Nijmegen, Deventer und Zwolle ausgegraben, und zwar vorwiegend in Arbeitervierteln. Es ist bisher jedoch nicht möglich, dieses Fundmaterial dem Töpfer Taminiau sicher zuzuordnen. Das Absatzgebiet des Taminiau beschränkte sich wohl auf Zutphen und einen Teil des niederländischen Achterhoeks.

- 1 Veel gegevens over de familiegeschiedenis zijn ontleend aan een genealogisch opstel van de hand van de kleinzoon van Lodewijk Taminiau. Hij heeft zijn grootvader nog gekend. Dit getypte manuscript wordt bewaard in het familiearchief van Taminiau in het stadsarchief te Zutphen.
- 2 Van der Meulen en Smeele, 1999, 9-12. Enkele pioniers op het gebied van de Frankfurter pottenproductie waren Teunis van Tellingen in Arnhem (1778), Johannes Gibbon in Gouda en J.A. Augustijn in Bergen op Zoom (1781).
- 3 Diverse concessies, nota's en contracten zijn bewaard in het familiearchief van Taminiau in het stadsarchief te Zutphen.
- 4 Van de Firma Hamer aan de T.G. Gibsonstraat (toen: Zwolsestraat) is productieafval gevonden tijdens het archeologische onderzoek in 1997. Het betrof voornamelijk terracotta bouwornamenten uit het midden en het derde kwart van de 19e eeuw. Er werd slechts één misbaksel van een mangaangeglazuurd potje gevonden.
- 5 Van der Meulen en Smeele, 1999, 18.
- 6 Deventer tot ca. 1650 mondelinge mededeling. Paul Smeele, Rotterdam. Hasselt: Bartels, 1992, 30, noot 17.
- 7 Wijsenbeek, 1994, 35-43.
- 8 Dibbits, 1999, 150 en 152.
- 9 Dit is een beerputinhoud die in een kuil achter de burgemeesterswoning is gedumpt, achter het pand Lange Hofstraat 3, te Zutphen (vnr. ZU-ST-248).
- 10 Wijsenbeek, 1997, 210-214.
- 11 Mondelinge mededeling Aart Noordzij (Meertens Instituut, Amsterdam). Zie ook bijdrage Noordzij & Dibbits in deze bundel.
- 12 Bartels, 1999, 134, 136-137, 138-139, 141.
- 13 Van der Meulen & Smeele, 1989 a+b, 1999
- 14 Groeneweg, 1992.
- 15 Voor de verwerking van de gegevens over de keramiek is gekozen voor het Deventer-systeem. Dit systeem voor de beschrijving van aardewerk en glas uit gesloten vondstcomplexen is gebaseerd op een driedelige code voor een object. Deze code bestaat uit baksel-vorm-type. Voor productieafval komt hier nog een plaatscode bij omdat het exacte productiecentrum bekend is. Voor het geval van Taminiau komt dit neer op een code zut.r-blo, dat wil zeggen, het eerste beschreven complex uit Zutphen, een rood aardewerken bloempot van het type 8. Voor een verder beschrijving van het Deventer-systeem, zie Bartels 1999, 519-526.
- 16 Mars, 1989. 55, bijv. cat. no. 55.
- 17 Kleine, 1993.
- 18 Dat wil zeggen dat de steel als 12 uur of nul graden wordt beschouwd.
- 19 Smeele, 1994, Smeele, 1995.
- 20 Onderscheid wordt gemaakt tussen de termen blackware, basaltware, zwartsteen en zwartgoed. Blackware en basaltware zijn de voornamelijk Engelse geglazuurde- en ongeglaazuurde producten met een hard tot zeer hard zwartkleurig baksel. Zwartsteen is de in Maastricht door o.a. Regout geproduceerde variant hiervan. Zwartgoed is de in locale (rood, roze etc.) baksels uitgevoerde variant met een mangaan-loodglazuur. Deze heeft een beduidend zachter baksel.

- 21 Met het woord theepot wordt zowel een (trek)pot voor het zetten/serveren van thee, als koffiepote en chocoladeketel bedoeld.
- 22 Bult, 1995.
- 23 Zie Bartels, 1999, 522.
- 24 Maximaal formaat: 16.5/9.6/9.4, gemiddeld: 13/8.4/8.6, klein: 10.1/6.2/5
- 25 Bartels, 1999, 760, cat. no. 819.
- 26 Bult, 1995. Edwards, 1994.
- 27 Bartels, 1999, 167-168 en Van der Meule en Smeele 1999.
- 28 Mars, 1989, 94.
- 29 Klomp, 2000, in voorbereiding
- 30 Deventer: Papenstraat 1999, bewoning van 'cameren' op de binnenterreinen tussen Papenstraat en Muggenplein, Ringenier & Bartels, 2000
- 31 Thijssen 1991, p. 88, no. 136, Bartels 1999, 465-467, bijvoorbeeld complex 224 en 228
- 32 Van Enckevort & Thijssen 1996, 124-129, Bartels 1996, 30.
- 33 Dierstraet no. 74-80, (1999) Beerput Kuipersstraat 1 (1999).
- 34 Klijn, 1995, 199-no.4.a.73, 238, 4.h.242.

Literatuurlijst

- Bartels, M. H., 1992. *Hasselt van Ae tot Zwartewater*. Amsterdam (typescript).
- Bartels, M. H., 1999. *Steden in scherven*. Zwolle.
- Bult, E., 1995: Delftse theepotten, de tweede generatie, in: *Assembled Articles* 2, 33-42.
- Edwards, D., 1994. *Black basalt, Wedgwood and contemporary manufacturers*. Woodbridge.
- Fock, W. C., 1997. Verward door de bijbel. De ijzeren in het zeventiende eeuwse Nederlandse interieur, in: *Antiek* 31-10, 462-483.
- Frankewitz, S., 1992. *Keramik aus Kervenheim, Produkten einer Töpferwerkstatt von 1715 bis 1772*. Kevelaar.
- Frankewitz, S., 1988. Kervenheim-Zur Datierung der Produkte einer nieder-rheinischen Töpferei des 18. Jahrhunderts, in: J. Neumann (Hrsg.), *Keramik vom Niederrhein*, Köln, 141-152.
- Kleine, D., 1993. Grau-blaues Steinzeug und grüne Irdeware in Frechen, in: A. Jürgens, et. al. (Hrsg.), *Ausgegraben, Keramik aus Frechen vom Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*. Frechen, 49-55.
- Klomp, M., 2000. *Van mestkuil tot woonwijk, archeologisch onderzoek op Het Eiland te Zwolle*. Zwolle. (typescript)
- Mars, A., 1991: *Genneps aardewerk, een 18^e-eeuwse pottenbakkerij archeologisch onderzocht*. Gennep.
- Mars, A., 1993: Eighteenth-century Lower Rhine earthenware from Gennep (province of Limburg): The final stage of the medieval redware tradition, in: H. Clevis & J. Thijssen (eds.), *Assembled Articles* 1, 45-53.

- Smeele, P., 1994: „Frankfurter Töpfe“ Niederländische Keramikimporte aus Südhessen, in: *Hessische Heimat* 44-4, 145-151.
- Smeele, P., 1995: Die Regionalität der „Frankfurter Töpfe“, in: *Denkmalpflege und Forschung in Westfalen* 32, 157-166.
- Meulen, van der, A., en P. Smeele, 1996. *Fries kerfsnee aardewerk, 1750-1950*. Leeuwarden.
- Meulen, van der, A., en P. Smeele, 1999. De IJssel, Doesburg, 1841-1969. *Portret van een Gelderse pottenbakkerij*. Doesburg.
- * Ostkamp, S, P. Bitter, R. Roedema & R. van Wilgen, 1998. *Afval van gorters, brouwers en een hospitaal, archeologisch onderzoek aan het Wortelsteegplein*. Alkmaar.
- Ringier, H. & M. H. Bartels, 2000. *Arme luizen achter de huizen*. (Archeologie in Deventer 2).
- Thijssen, J. R. A. M., 1991. *Tot op de bodem uitgezocht. Glas en ceramiek uit een beerput van de 'Hof van Batenburg' te Nijmegen, 1375-1850*. Nijmegen.
- Wijsenbeek, T., 1994. Ernst en luim, koffiehuisen tijdens de Republiek, in: P. Rijnders & T. Wijsenbeek (red.), *Koffie in Nederland, vier eeuwen cultuurgeschiedenis*. Delft, 35-54.
- Wijsenbeek-Olthuis, T., 1997. Stedelijk verval en cultuurpatronen, in: A. Schuurman, J. de Vries en A. van der Woude (red.), *Aards geluk, de Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850*, 201-222.

Verantwoording van de afbeeldingen:

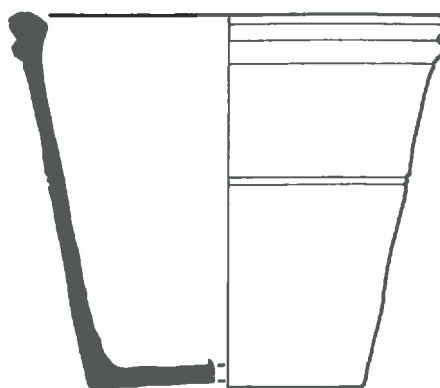
- Michel Groothedde: 2, 6, 8.
 Collectie Stadsarchief Zutphen: 1, 3-5, 7, 9-12
 Ger Levert, Zutphen: 17, 18, 21-32.
 Archeologische Dienst Zwolle: 15, 16, 19, 20.
 Michiel Bartels: 13 (nach Smeele, 1999), 14.
 Tekeningen catalogus: Maarten Enderman.
 Foto's catalogus: Archeologische Dienst Gemeente Zwolle.

Catalogus/Katalog

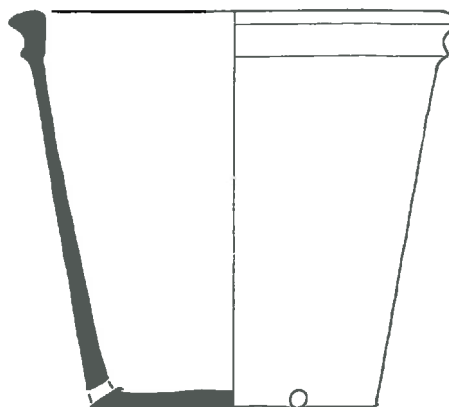
1.

1. Zutphen, LHS, 1974
2. zut.r-blo-18
3. 1836-1872
4. 12.1/10.3/7.6
- 5a. roodbakkend aardewerk/*rote Irdenware*
- 5b.
- 5c. twee horizontale groeven op buik/*zwei horizontale Rillen am Bauch*
met de draad verwijderd/*mit dem Draht von der Scheibe gelöst*
- 6a. standvlak/*Flachboden*
- 6b.
- 6c. één central gat/*ein Loch in der Mitte*
7. bloempot/*Blumentopf*
8. Taminiau, Zutphen
9. Thijssen, 1991, p. 70, no. 79

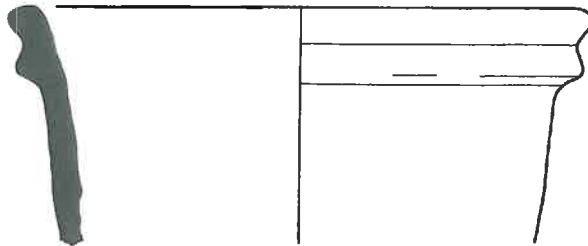
2.

1. Zutphen, LHS, 1974
2. zut.r-blo-18
3. 1836-1872
4. 18.5/16.2/11.8
- 5a. roodbakkend aardewerk/*rote Irdenware*
- 5b.
- 5c.
- 6a. standvlak/*Flachboden*
- 6b.
- 6c. vier gaten in voetrand/*vier Löcher im Fußrand*
7. bloempot/*Blumentopf*
8. Taminiau, Zutphen
- 9.

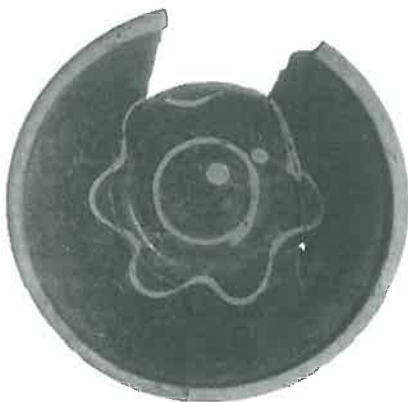
3.

1. Zutphen, LHS, 1974
2. zut.r-blo-
3. 1836-1872
4. 19.3/-/-
- 5a. roodbakkend aardewerk/*rote Irdenware*
- 5b.
- 5c.
- 6a.
- 6b.
- 6c.
7. bloempot/*Blumentopf*
8. Taminiau, Zutphen
- 9.

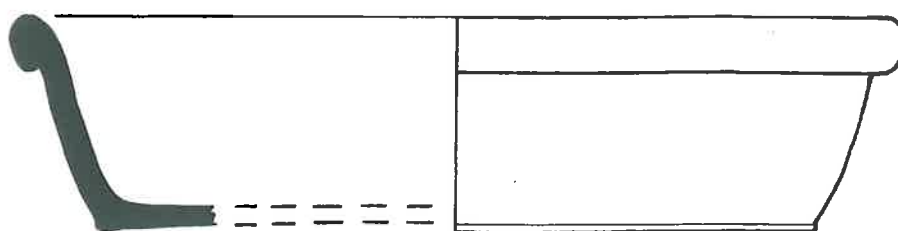
4.

1. Zutphen, LHS, 1974
2. zut.r-bor-28
3. 1836-1872
4. 19/5/8.3
- 5a. roodbakkend aardewerk/*rote Irdenware*
- 5b. inwendig loodglazuur/*Innenseite mit Bleiglasur*
- 5c. golflijn, centrale cirkel/*Wellenlinie, Zentralkreis*
- 6a. standvlak/*Flachboden*
- 6b.
- 6c. met de draad verwijderd/*mit dem Draht abgelöst*
7. bord/*Teller*
8. Taminiau, Zutphen
9. Ostkamp, 1998. P. 28, cat. no. 110.

5.

1. Zutphen, LHS, 1974
2. zut.r-bor-36
3. 1836-1872
4. 22.6/5.4/18.2
- 5a. roodbakkend aardewerk/*rote Irdenware*
- 5b.
- 5c.
- 6a. standvoet/*Standfuß*
- 6b.
- 6c.
7. bloempotschotel/*Blumentopfschüssel*
8. Taminiau, Zutphen
- 9.

6.

1. Zutphen, LHS, 1974
2. zut.r-dek-5
3. 1836-1872
4. 14/4.5/13.2
- 5a. roodbakkend aardewerk/*rote Irdenware*
- 5b.
- 5c.
- 6a. standvlak/*Flachboden*
- 6b. knop/*Knauf*
- 6c.
7. deksel/*Deckel*
8. Taminiau, Zutphen
- 9.

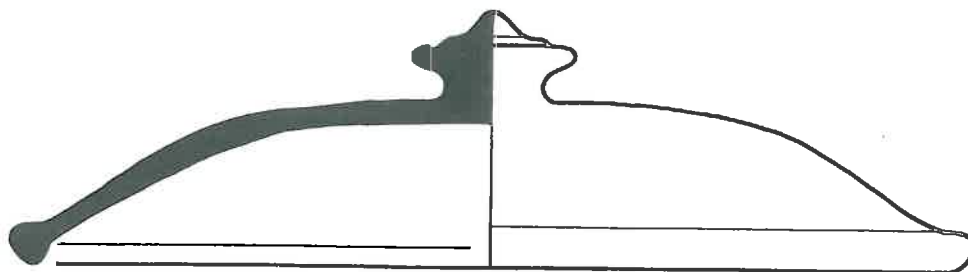
7.

1. Zutphen, LHS, 1974
2. zut.r-dek-17
3. 1836-1872
4. 9.5/3.5/7.5
- 5a. roodbakkend aardewerk/*rote Irdenware*
- 5b. loodglazuur met mangaan/*Bleiglasur in Mangan*
- 5c.
- 6a.
- 6b.
- 6c. knop, puntig/*mit pinienzapfenartigem Knauf*
7. deksel/*Deckel*
8. Taminiau, Zutphen
9. Bartels, 1999. p. 654-655, cat. no's. 453-455.

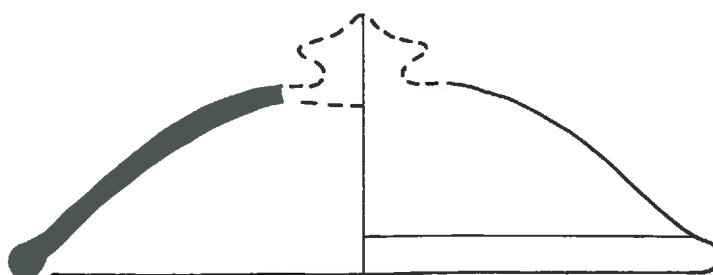
8.

1. Zutphen, LHS, 1974
2. zut.r-dek-27
3. 1836-1872
4. 23.2/6.2/22.2
- 5a. roodbakkend aardewerk/*rote Irdenware*
- 5b. loodglazuur met mangaan/*Bleiglasur in Mangan*
- 5c.
- 6a.
- 6b.
- 6c. knop, puntig/*mit pinienzapfenartigem Knauf*
7. deksel/*Deckel*
8. Taminiau, Zutphen
- 9.

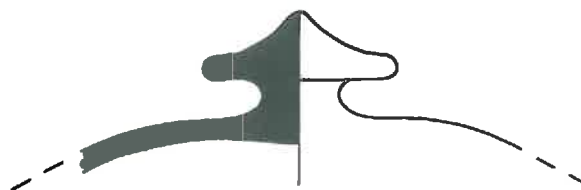
9.

1. Zutphen, LHS, 1974
2. zut.r-dek-27
3. 1836-1872
4. 20.8/-/20.2
- 5a. roodbakkend aardewerk/*rote Irdenware*
- 5b.
- 5c.
- 6a.
- 6b.
- 6c. knop ontbreekt/*Knauf fehlt*
7. deksel/*Deckel*
8. Taminiau, Zutphen
- 9.

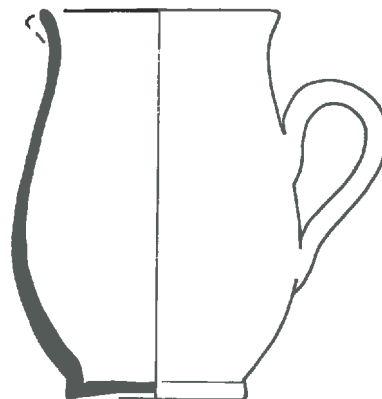
10.

1. Zutphen, LHS, 1974
2. zut.r-dek-
3. 1836-1872
4. -/-/-
- 5a. roodbakkend aardewerk/*rote Irdenware*
- 5b. geen glazuur/*ohne Glasur*
- 5c.
- 6a.
- 6b.
- 6c. knop, puntig/*mit pinienzapfenartigem Knauf*
7. deksel/*Deckel*
8. Taminiau, Zutphen
- 9.

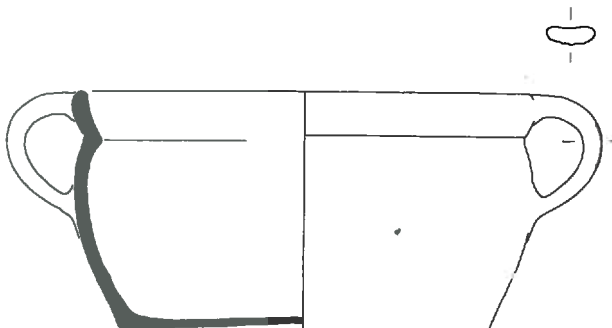
11.

1. Zutphen, LHS, 1974
2. zut.r-kan-22
3. 1836-1872
4. 9.8/13.1/6.1
- 5a. roodbakkend aardewerk/*rote Irdenware*
- 5b. loodglazuur met mangaan/*Bleiglasur in Mangan*
- 5c. geheel zwart/*völlig schwarz*
- 6a. standvoet/*Standfuß*
- 6b. lintoer/*Bandhenkel*
- 6c. schenklip 180 graden/*Ausguss 180 Grad*
7. kan, melkkan (?)/*Kanne, Milchkanne (?)*
8. Taminiau, Zutphen
9. Thijssen, 1991. p. 84, cat. no. 125

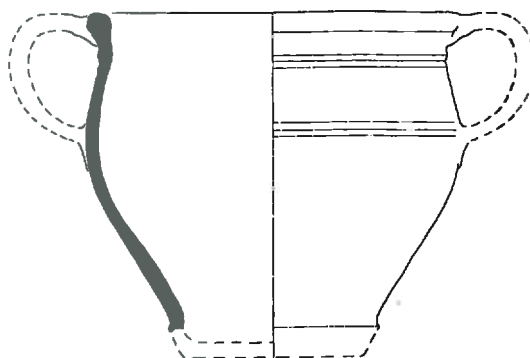
12.

1. Zutphen, LHS, 1974
2. zut.r-kap-5
3. 1836-1872
4. 29.7/14.8/23.4
- 5a. roodbakkend aardewerk/*rote Irdenware*
- 5b. inwendig helder loodglazuur/*Innenseite Bleiglasur*
- 5c. twee mangaanstrepen/*zwei Streifen Mangan*
- 6a. standvlak/*Flachboden*
- 6b. twee verticale lintoren, tweelobbig/*zwei vertikale Bandhenkel mit Längskehlung, federn des Blättchen*
- 6c.
7. kachelpan, Frankfurter waar/*Pfanne, Frankfurter Ware*
8. Taminiau, Zutphen
- 9.

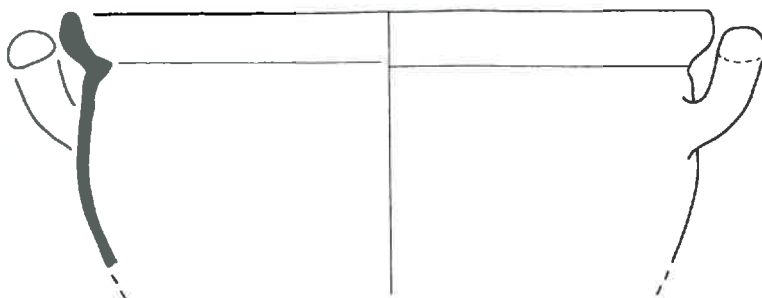
13.

1. Zutphen, LHS, 1974
2. zut.r-kap-
3. 1836-1872
4. 24/>21/-
- 5a. roodbakkend aardewerk/*rote Irdenware*
- 5b. inwendig helder loodglazuur/*Innenseite Bleiglasur*
- 5c. twee groeven op buik/*zwei Rillen auf dem Bauch*
- 6a. standvlak/*Flachboden*
- 6b. twee (?) verticale lintoren/*zwei (?) vertikale Bandhenkel*
- 6c.
7. kachelpan, Frankfurter waar/*Pfanne, Frankfurter Ware*
8. Taminiau, Zutphen
- 9.

14.

1. Zutphen, LHS, 1974
2. zut.r-kap-
3. 1836-1872
4. 23.4/-/-
- 5a. roodbakkend aardewerk/*rote Irdenware*
- 5b. loodglazuur met mangaan/*Bleiglasur in Mangan*
- 5c. geheel zwart/*völlig schwarz*
- 6a.
- 6b. twee opgetrokken worstoren/*zwei aufgebogene Wulsthenkel*
- 6c.
7. kachelpan/*Pfanne*
8. Taminiau, Zutphen
- 9.

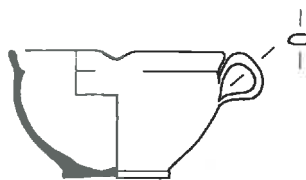
15.

1. Zutphen, LHS, 1974
2. zut.r-kmf-
3. 1836-1872
4. 22.4/-/-
- 5a. roodbakkend aardewerk/*rote Irdenware*
- 5b. loodglazuur met mangaan/*Bleiglasur in Mangan*
- 5c. geheel zwart/*völlig schwarz*
- 6a.
- 6b. oren afgebroken/*Henkel abgebrochen*
- 6c. inwendig nokken/*Innenseite Pfannenhalter*
7. komfoor/*Feuerbehälter*
8. Taminiau, Zutphen
- 9.

16.

1. Zutphen, LHS, 1974
2. zut.r-kom-24
3. 1836-1872
4. 10.5/6.2/5.3
- 5a. roodbakkend aardewerk/*rote Irdenware*
- 5b. loodglazuur met mangaan/*Bleiglasur in Mangan*
- 5c. geheel zwart/*völlig schwarz*
- 6a. standvoet/*Standfuß*
- 6b. één lintoor vertikaal/*ein vertikaler Bandhenkel*
- 6c. schenklip 180 graden/*Ausguß 180 Grad*
7. kom/*Schnauzenkanne*
8. Taminiau, Zutphen
9. Thijssen, 1991. P. 87, cat. no. 135.

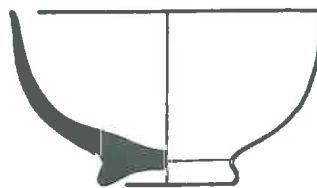
17.

1. Zutphen, LHS, 1974
2. zut.r-kom-63
3. 1836-1872
4. 35.4/7.2/26
- 5a. roodbakkend aardewerk/*rote Irdenware*
- 5b. inwendig witte slib met helder loodglazuur/*Innenseite weiße Engobe mit Bleiglasur*
- 5c. vlag: golfflijn, bruin/*Fahne: braune Wellenlinie*
- 6a. standvlak/*Flachboden*
- 6b.
- 6c. met de draad verwijderd/*mit dem Draht abgelöst*
7. kom/*Schüssel*
8. Taminiau, Zutphen
- 9.

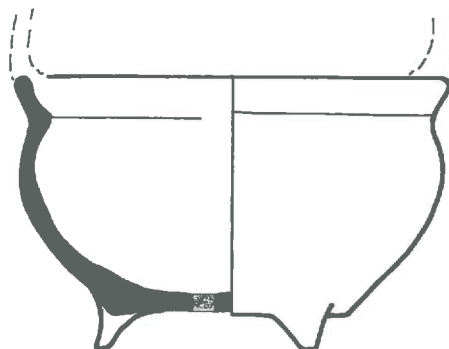
18.

1. Zutphen, LHS, 1974
2. zut.r-kop-37
3. 1836-1872
4. 7.8/4.4/3.3
- 5a. roodbakkend aardewerk/*rote Irdenware*
- 5b. glazuur met mangaan/*Bleiglasur in Mangan*
- 5c. geheel zwart/*völlig schwarz*
- 6a. standvoet/*Standfuß*
- 6b.
- 6c.
7. kop, thee-, koffiekop/*Tasse, Tee-, Kaffeetasse*
8. Taminiau, Zutphen
9. Bartels, 1999. p. 699, cat. no. 619.

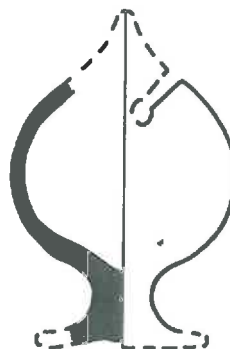
19.

1. Zutphen, LHS, 1974
2. zut.r-pot-25
3. 1836-1872
4. 10.4/6.4/5.4
- 5a. roodbakkend aardewerk/*rote Irdenware*
- 5b. loodglazuur met mangaan/*Bleiglasur mit Mangan*
- 5c. geheel zwart/*völlig schwarz*
- 6a. drie puntige pootjes/*drei spitze Füße*
- 6b. hengel afgebroken/*Bügel abgerissen*
- 6c.
7. pot, suikerpot (?)/*Topf, Zuckerdose (?)*
8. Taminiau, Zutphen
- 9.

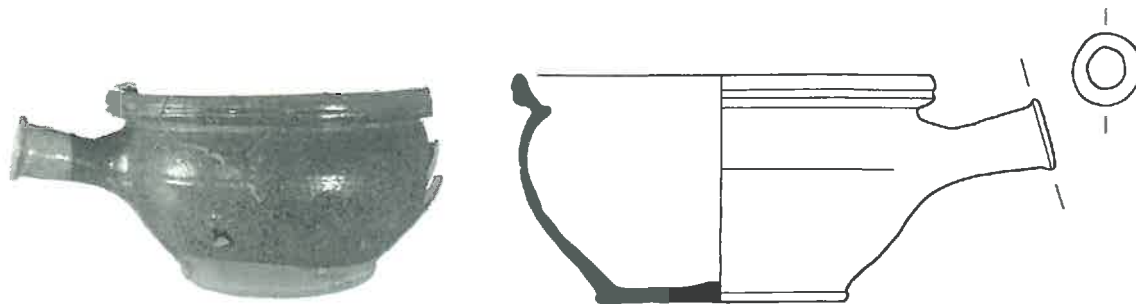
20.

1. Zutphen, LHS, 1974
2. zut.r-spa-
3. 1836-1872
4. 5.4/-/-
- 5a. roodbakkend aardewerk/*rote Irdenware*
- 5b. glazuur met mangaan/*Bleiglasur in Mangan*
- 5c. geheel zwart/*völlig schwarz*
- 6a.
- 6b.
- 6c. geldsleuf diagonaal/*diagonaler Schlitz*
7. spaarpot/*Spardose*
8. Taminiau, Zutphen
- 9.

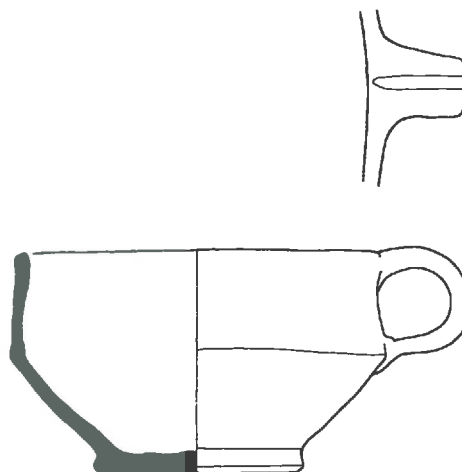
21.

1. Zutphen, LHS, 1974
2. zut.r-stk-18
3. 1836-1872
4. 16.9/9/9.8
- 5a. roodbakkend aardewerk/*rote Irdenware*
- 5b. loodglazuur, helder/*Bleiglasur*
- 5c. lichte groef op buik/*lichte Rille am Bauch*
- 6a. standvlak/*Flachboden*
- 6b. steel, deels in witte slib gedoopt/*Rohrgriff teilweise in weiße Engobe getaucht*
- 6c. schenklip ontbreekt/*Ausguss fehlt*
7. steelkom/*Stielfanne*
8. Taminiau, Zutphen
- 9.

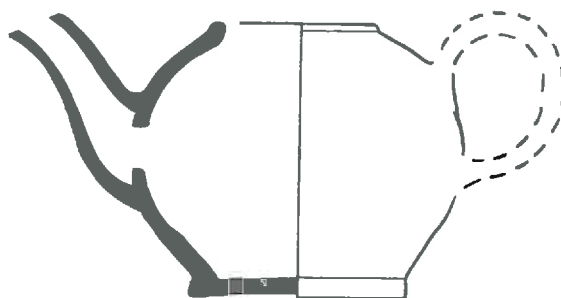
22.

1. Zutphen, LHS, 1974
2. zut.r-tes-23
3. 1836-1872
4. 15.2/9.2/8
- 5a. roodbakkend aardewerk/*rote Irdenware*
- 5b. geen glazuur/*ohne Glasur*
- 5c.
- 6a. standvoet/*Standfuß*
- 6b. één lintoor, vertikal, tweelobbig/*ein Bandhenkel, vertikaal, Längskehlung*
- 6c.
7. test/*Feuerbehälter*
8. Taminiau, Zutphen
- 9.

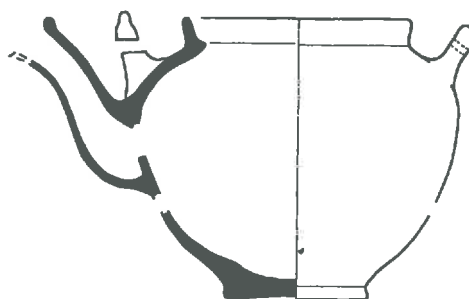
23.

1. Zutphen, LHS, 1974
2. zut.r-the- 3
3. 1836-1872
4. 8.5/7/8.4
- 5a. roodbakkend aardewerk/*rote Irdenware*
- 5b. loodglazuur met mangaan/*Bleiglasur in Mangan*
- 5c. geheel zwart (behalve voet)/*völlig schwarz (außer Fuß)*
- 6a. standvoet/*Standfuß*
- 6b. vertikaal lintoor, afgebroken/*Bandhenkel vertikal, abgebrochen*
- 6c. tuit/*Tülle*
7. theepot, trekpot/*Teekanne*
8. Taminiau, Zutphen
- 9.

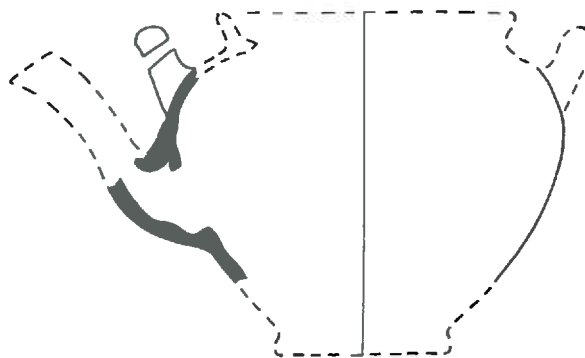
24.

1. Zutphen, LHS, 1974
2. zut.r-the-4
3. 1836-1872
4. 8.5/7/8.4
- 5a. roodbakkend aardewerk/*rote Irdenware*
- 5b. loodglazuur met mangaan/*Bleiglasur in Mangan*
- 5c. geheel zwart (behalve voet)/*völlig schwarz (außer Fuß)*
- 6a. standvoet/*Standfuß*
- 6b. twee ophangogen voor hengel/*zwei Augen für Bügel*
- 6c. tuit/*Tülle*
7. theepot/*Teekanne*
8. Taminiau, Zutphen
- 9.

25.

1. Zutphen, LHS, 1974
2. zut.r-
3. 1836-1872
4. 15.8/-/-
- 5a. roodbakkend aardewerk/*rote Irdenware*
- 5b. loodglazuur met mangaan/*Bleiglasur in Mangan*
- 5c.
- 6a.
- 6b.
- 6c. tuit/*Tülle*
7. theepot/*Teekanne*
8. Taminiau, Zutphen
- 9.

Nummerverklaring van de catalogus/*Nummerierungserklärung*

1. Vondstnummer/*Fundnummer*
2. Deventer typecode/*Deventer Code*
3. Datering/*Datierung*
4. Afmetingen (diameter/hoogte/diameter voet)/*Abmessungen (Durchmesser/Höhe/Fußdurchmesser)*
- 5a. Baksel/*Warenwert*
- 5b. Oppervlaktebehandeling/*Oberflächenbehandlung*
- 5c. Decoratie/*Dekoration*
- 6a. Voet/*Fuß*
- 6b. Additieven/*Henkel usw.*
- 6c. Divers/*Sonstiges*
7. Naam/*Name*
8. Herkomst/*Herkunft*
9. Literatuur/*Literatur*

Tabel 1: Lijst van types, aantallen en gewichten / *Liste der Typen, Mengen und Gewichte*

soort/Sorte	naam/Name	nr./Nr.	Deventer-code/Code	kg	mae/ mAl
ongeglazuurd/ unglasiert	bloempot/ <i>Blumentopf</i>	1	zut.r.-blo-18	1,7	3
	bloempot/ <i>Blumentopf</i>	2	zut.r.-blo-18	3	14
	bloempot/ <i>Blumentopf</i>	3	zut.r.-blo-	1,4	2
	bloempot/ <i>Blumentopf</i>		zut.r.-blo-	0,03	1
	bloempot/ <i>Blumentopf</i>		zut.r.-blo-	0,23	
	test/ <i>Feuerbehälter</i>	22	zut.r.-tes-23	2,45	11
	bloempotschotel/ <i>Blumentopf, -schüssel</i>	5	zut.r.-bor-36	0,13	1
	deksel/ <i>Deckel</i>	6	zut.r.-dek-5	1,05	6
	deksel/ <i>Deckel</i>	10	zut.r.-dek-	0,13	2
Nederrijns/ niederrheinisch	bord/ <i>Teller</i>	4	zut.r.-bor-28	9,43	37
	kom/ <i>Schüssel</i>	17	zut.r.-kom-63	33,6	41
Frankfurter waar/ <i>Frankfurter Ware</i>	kachelpan/ <i>Pfanne</i>	12	zut.r.-kap-5	9,83	21
	kachelpan/ <i>Pfanne</i>	13	zut.r.-kap-	2,03	2
	steelkom/ <i>Stieltopf</i>	21	zut.r.-stk-18	2,98	16
zwartgoed/ <i>Manganglasur</i>	deksel/ <i>Deckel</i>	8	zut.r.-dek-27, hoog/ <i>hoch</i>	1,08	6
	deksel/ <i>Deckel</i>	9	zut.r.-dek-27, laag/ <i>niedrig</i>	0,78	5
	deksel/ <i>Deckel</i>	7	zut.r.-dek-17	0,75	19
	kop/ <i>Tasse</i>	18	zut.r.-kop-37	1,65	18
	kom/ <i>Schüssel</i>	16	zut.r.-kom-24	6,5	46
	pot/ <i>Topf</i>	19	zut.r.-pot-25	0,33	4
	kan/ <i>Kanne</i>	11	zut.r.-kan-22	0,63	6
	kachelpan/ <i>Pfanne</i>	14	zut.r.-kap-	3,14	5
	komfoor/ <i>Stövchen</i>	15	zut.r.-kmf-	0,08	2
	pot/ <i>Topf</i>		zut.r.-pot-	0,2	1
	sparpot/ <i>Spardose</i>	20	zut.r.-spa-	0,1	2
	theepot/ <i>Teekanne</i>	23	zut.r.-the-3	0,55	8
	theepot/ <i>Teekanne</i>	24	zut.r.-the-4, middel/ <i>mittel</i>	4,18	12
	theepot/ <i>Teekanne</i>	25	zut.r.-the-4, groot/ <i>groß</i>		12
proenen/ <i>Brennhilfen</i>	driepoot/ <i>Dreibein</i>			8,95	139
	cirkel/ <i>Kreis</i>			1,73	91
	staaf/ <i>Stab</i>			3,2	24
	schoorsteen/ <i>Schornstein</i>			3,65	22
	tegel/ <i>Ziegel</i>			5,4	20
versmolten/ <i>verschmolzen</i>	proen en pottengoed/ <i>Brennhilfe und Topfgut</i>			11,8	indet
totaal kg en aantal/ <i>Summe kg und Anzahl</i>				123	599